

ШЫН

НИИТИЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелзэн

№ 36 (17365)

2007 чылдың
МАРТ 22,
четверг

Номери парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.40
Садар өртээ 4 рубль.

Март 20-де Чазактың ээлчеглиг хуралын ажыдып тура, премьер Шериг-оол Ооржак республикада тургустунуп келген ниитилел-поли-

тиктиг байдалдың дугайында кыска медеглелди кылган. Ооң чугаазының сөзүглелин долзуу-биле бердивис.

2007 чылдың март 20-де Тыва Республиканың Чазааның хуралына Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ

Чазактың хүндүлүг кежигүнери! Республикада ниитилел-политиктиг байдалга кысказы-биле доктаап көрей. Ниитизи-биле ол турум болуп артпышаан. Чон Бичелдей-Оюнун бөлүгүл-жилгезиниң митинг «демократия-зынче» кыйгырыын деткивейн барган.

Март 11-де эрткен республиканың Улуг Хуралында немелде соңгулдаларның түңнелдерин үндүргөн. Даарта округ соңгулда комиссияларының болгаш Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының шийтирлерин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы сайгарар. Бир эвес ол Хоойлужудулга палатазының депутадын аш чарлаан ийи ЧДР-жиниң – Ш.С. Иргиттиң болгаш С.С.-Б. Монгуштун бүрүн эргелерин бадыткаар чүве болза, «Чаңгыс демниг Россияның» фракциязы 17 депутаттыг болур. Олар Хоойлужудулга палатазының ээлчег чок сессиязының иштинге ажылды эгелээр болгаш депутат-

тарның хей кезиниң олуржурун негээр конституусу айтырылгандан аңгыда, хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулганың шагдала шийтирлээри негеттинип келген айтырылганын шийтирлеп кириптер.

Соңгулдаларның түңнелдеринге таарзынмаан кижилерге хамаарыштыр алырга, оларны боттарының айтырылганын эрге-хоойлу шөлүңгө шийтирлээринче база бүгү-ле негелделер талазы-биле суд инстанцияларына хомулдап киреринче кыйгырып тур мен. Россияжи-даа, бүгү делегейниң-даа практиказының көргүзүп турары-биле алырга, соңгулдаларның түңнелдеринге таарзынмаан кижилер кажан-кезээде тыптып келир. Ынчангаш соңгулда соонданың суд чорудулгалары – анаа херек-тир. Эрткен чылдың октябрь 8-те соңгулдаларның соонда республиканың суд инстанцияларына-даа, Россия Федерациязының Дээди судунга-даа сайгартынып турган чорудулгалар ол

бүгүнүң чижээ болур. Бистиң суд системавы эвээш үре-түңнелдиг дээр чүве болза, өске херек, эрткен чылдың октябрьда кириген хомудал билдиришкенин кезик-чамдызын ам-даа сайгарып көрбээн. Байдалдарның чикти кончуг белдирленишкени-биле, ол хомудалдарның дөгережи ЧДР-жи кандидаттарның боттарының үдурланыкчыларына кириген хомудал билдиришкенин болуп турар. Ындыг болзажок, катаптаан – ужур-дүрүм езугаар, чуртуң хоойлужудулгазының эрге-хоойлу шөлүңгө хөделир херек.

Мен аш чарлаары ышкаш ыңдыг кыдыг хемчеглерге удур мен. Кандыг-даа аргаларны ажыглап тургаш, күззени чүүлдерин чедип алыксаан чамдык кандидаттарның чүткүлүн билип алырын оралдажып болбайн аан. Ынчалза-даа республиканың Баштыңы болганымда, анаа удур болгаш ыңдыг акциядан ойталаарын шыңгызы-биле сүмелеп тур мен. Судче хомудалдарны кирир херек.

(Уланчызы 2-ги арында).

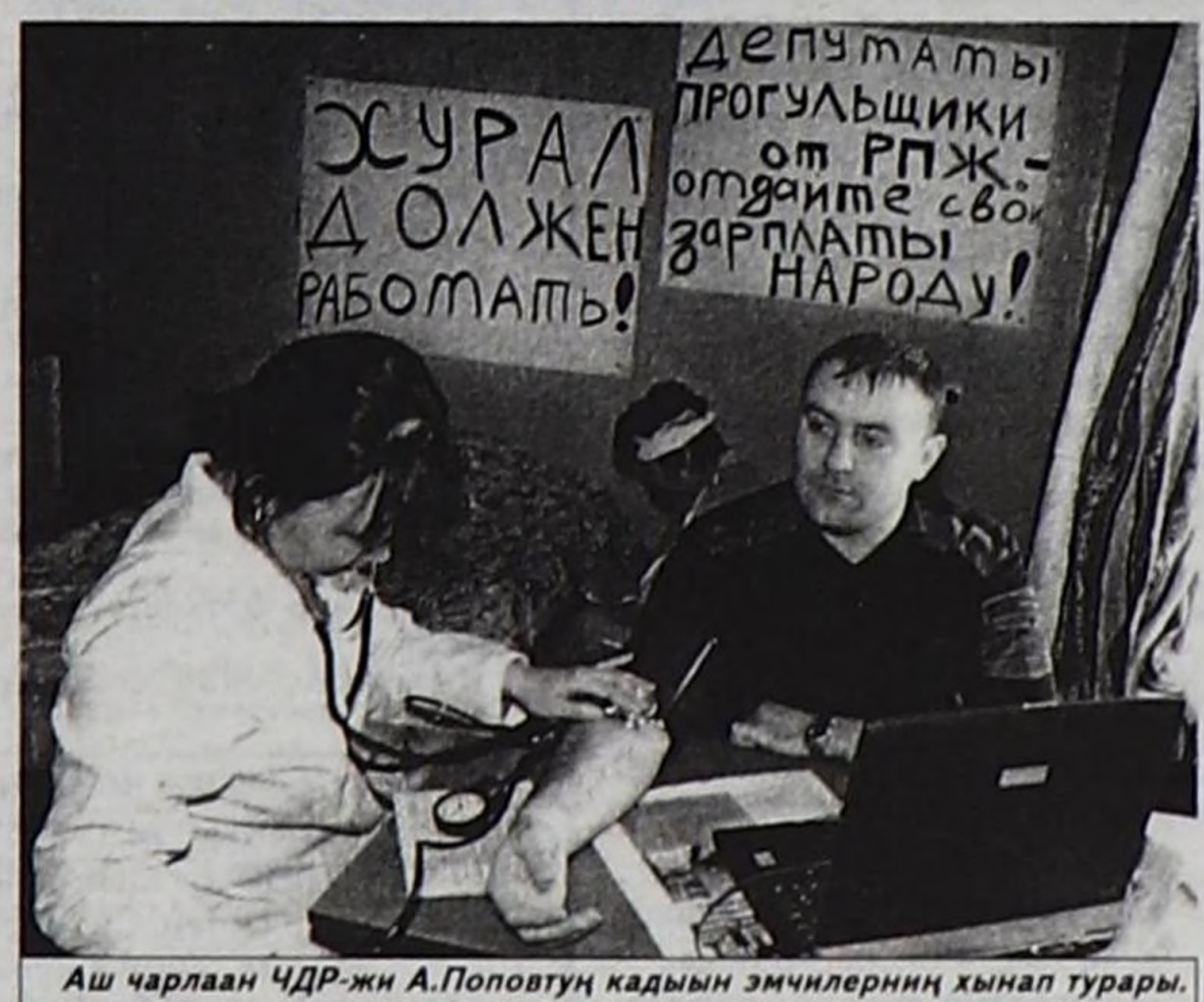
Хүннүң болушкуну ПОЛИТИКТИГ УТКА-ШЫНАРЛЫГ АШ ЧАРЛААШКЫНЫ

Тывада удур туржуп турар ийи партияның Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттар аш чарлаан.

Регионалдыг болгаш федералдыг интернет-агентилелдериниң дыңнатканы-биле алырга, Кызылдың девискээр соңгулда комиссиязының үш округка соңгулдаларны күш чок болдурарының дугайында шийтири-биле чөпшээрешпейн турар «Чөптүг Россия» партиязындан Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутадынга беш кандидат – Зоя Сат, Иван Чучев, Борис Балчий-оол, Вячеслав Ушкалов болгаш Сергей Сафрин аш чарлаарының дугайында медеглзэн. Март 19-та 2006 чылдың октябрь 8-те болгаш 2007 чылдың март 11-де соңгулдаларга «Чаңгыс демниг Россиядан» депутатка кандидаттар – Алина Даржаа, Галина Сюрюн, Тамара Цыренова, а ол ышкаш кымга-даа хамаарылга чок кандидат Андрей Попов олар база аш чарлааннар. Алызында барып оларга ЧДР-ден Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат Алдын-кыс Конгар каттыжар, ол амгы үеде аарып турар.

Онлайн дамчыдылганы, веб камераларны golod.tuva.ru азы http://213.59.40.242 адрестен тып ап болур.

ЧДР-жилерниң политиктиг ашты эгелзени «Ирбис» спорт комплекзиниң оран-савазынче журналистерниң хостуг кирерин организастан, а аш чарлаашкы-

Аш чарлаан ЧДР-жи А.Поповтуң кадыын эмчилерниң хынап турары.

нының бодун үзүктел чок онлайн-чуруму-биле дамчыдар. Тыва найысылалдың чонунун ортузунда Россияның Амыдырал партиязындан мегелеп өөрөнгөн кандидаттар чүгле хүндүскү үеде чедир чөмөнмейн турар, а дүне бажыңнарынче болгаш ниитиниң чөмөн-нилге черлеринче тарап чоруп турарының дугайында чугаа-соот тараан чүве болганда, хей-ниитиниң дүн-хүн чок контро-люнун адаанга кады аштаарын ЧДР-жилер оларга саналдааннар. Бо эш-хуузунун саналы турзажок,

ЧДР-ден кандидаттарның үзел-бодалы-биле алырга, ыңдыг кыдыг базымны кылырынга оларда үндезинниг чылдагааннар хей. Боттарының медеглелинде олар РАП-тан удурланыкчыларының хоойлу-дүрүмгө дүүшпес хөделишкенинче база эрге-хоойлу камгалаар органнарның хамаатыларның конституусу эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының талазы-биле хөделишкени кылбайн турарына айтып турарлар.

(Уланчызы 3-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутадынга катап соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында Кызыл, 2007 чылдың март 21, №140/786-А

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга катап соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 68, 70 чүүлдеринге дүүштүр, Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутадынга катап соңгулдаларының талазы-биле Кызыл хоорайның округ соңгулда комиссиязының №1 протоколунга үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Правобережный №4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун

талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутадынга катап соңгулдаларын болган болгаш күштүг деп санаар.

2. Правобережный №4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Шолбан Советович Иргит соңгуткан деп чүүлду доктаадыр.

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

2007 чылдың октябрь 8-те Восточный №2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутадынга соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында Кызыл, 2007 чылдың март 21, №140/787-А

Тыва Республиканың Дээди судунун 2006 чылдың декабрь 20-де шийтирине дүүштүр, Кызыл хоорайның округ соңгулда комиссиязының №1 протоколунга болгаш 2007 чылдың март 15-те №8-УИГ 3112 шийтирине үндезилеп, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга катап соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 70 чүүлүнүн 1 кеззэн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Восточный №2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг

Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутадынга соңгулдаларын күштүг деп санаар.

2. Восточный №2 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Хоойлужудулга палатазының депутадынга Сергей Сайын-Белекович Монгуш соңгуткан деп чүүлду доктаадыр.

3. Бо доктаалды Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче болгаш республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына чоргузар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Төлээлекчилер палатазының депутадынга катап соңгулдаларының ниити түңнелдерин тодарадырының дугайында Кызыл, 2007 чылдың март 21, №140/788-А

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга катап соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 52 чүүлүнүн 1 кеззэнге дүүштүр, девискээр соңгулда комиссияларын алган бадылаашкынарның түңнелдерин дугайында протоколдарның бириг экзemplяларынга болгаш соңгулдаларның түңнелдерин тодарадырының дугайында шийтирлеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 22 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Төлээ-

лекчилер палатазының депутаттарының соңгулдаларын, катап соңгулдаларын болган болгаш күштүг деп санаар.

2. Малчын №8 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Төлээлекчилер палатазының депутадынга соңгулдаларын күш чок деп санаар.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийги чыыжының Төлээлекчилер палатазынче 22 депутат соңгуткан деп чүүлду доктаадыр (соңгуткан депутаттарның даңзызын кошкан).

4. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007 чылдың март 21-де № 140/788-А доктаалына капсырылга

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжына соңгуттурган депутаттарның ДАҢЗЫЗЫ

Кызыл хоорай
Школьный №5 соңгулда округу
Игорь Васильевич Сафонов
Первомайский №6 соңгулда округу
Александр Викторович Сафрин

Туристический №7 соңгулда округу
Татьяна Николаевна Ковалева
Пролетарский №9 соңгулда округу
Наталья Кончаевна Куулар

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының КЫЙГЫРЫ

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!
Эрткен чылдың октябрьда Россияның Амыдырал партиязындан республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче

соңгуткан 12 депутаттан тургустунган бөлүктүң уламчылап турары уjur-дүрүм, ужу-бажы чок аажылалы бисти силерге кыйгыры кылырынче албадапты.

Бүгү республикага, оон туржук бүгү чуртка оларның соңгулда хоойлужудулгазын канчаар хажыдып тургаш, банкир В.Урбаннның акшазын ажыглап, эрге-чагыргаже шургуп турганы билдингир. Оларның талазындан ук хажыдышышкыннары Россия Федерациязының Дээди суду бо чылдың февраль 28-те Кызыл хоорайның дөрт соңгулда округунун талазы-биле шийтирлери-биле бадыйткаан. РАП-тың талалачылары тиилээн деп турары бо округтарның талазы-биле бадыйлашкыннарының түннелдерин күш чок деп санаан. Бир округка март 11-де чарлаан немелде соңгулдаларны күш чок болдурарының дугайында шийтирлери Россияның Дээди суду үндүрген болгаш Кызыл хоорайның девискээр соңгулда округунга октябрьда соңгулдаларның түннелдерин үндүрерин дааскан. Соңгулда бюллетеннерин катал санаанының база бадыйлашкыннарының түннелдерин тодаратканының түннелинде тиилелгени РАП-тың төлээзи И.В. Чучев эвес, а ЧДР-жи С.С.-Б. Монгуш ары-биле чаал-лап алган.

Парламентиниң адаккы палатазының спикери турган В.М. Оюнун бөлүү чурттуң хоойлужудулгазында хоойлу-дүрүм дыдыктарын ажыглап алгаш, ам алды ай чыгыы Хоойлужудулга палатазының ажылын бойкоттааш турупкан. РАП-тан депутаттар ажылдавайн турар-даа болза, 40 муң хире рубль хемчээлдиг шалыңны өй-шаанда ап, албаның өрээлдерин, машина-балгадын болгаш харылзаазын ажыглап, чурттуң иштинге-даа база оон дашкаар черлерге-даа ыңай-бээр сургакчылап чоруп турар. Хоойлужудулга палатазының сайгарылгазынга дамчыдып берген 2007 чылда республиканың бюджетди үш ай шимчээшкн чок чытпышаан.

Март 11-де чарлаан республиканың Улуг Хуралының депутаттарының немелде соңгулдалары бүгү 28 округка эрткен. Округ соңгулда комиссиялары оларның түннелдерин үндүрген. 25 округтан парламентиже депутаттары сонгаан, Кызыл хоорайның үш соңгулда округунга соңгулдалары соңгулда хоойлужудулгазын массалары-биле, каржызы-биле хажыканының ужуң база катал күш чок деп санаан. Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарынга депутатка кандидаттардан болгаш соңгукчулардан соңгукчуларны хээлиэлээниң болгаш ээртир арагалатканының, бадыйлашкын хүнүнде суртаалдын, кыжаныышкыннарының, соңгулда участоктарынга соңгукчуларны дажып-сөөрткениниң фактыларының дугайында 90 ажыг билдиришкннер кирген. Бүгү билдиришкннер эрге-хоойлу камгалаар органнарының сайгарылгазында болгаш контролонда.

Түннел мындыг: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 32 депутадан 29-зу соңгуттурган. Бис Хоойлужудулга палатазының депутаттары ажылдап эгелээр боор деп идегеп турган бис, ынчалза-даа, харалаан, В.М. Оюнун бөлүүнүн талазындан уjur-дүрүм чок чорук уламчылавышаан. Парламентиниң бажың-балгадында депутатка кандидаттар турган З.Н. Сат, С.В. Сафрин болгаш В.А. Уш-калов аш чарлаан. Соңгулдаларда аштырышышкынга таварышканынга бо бөлүктүң эптешпейн турары база чурттуң хоойлуларын хажыдып эрге-чагыргаже шургуп кирер дээн күзели бисти килеңдидип турар. Оларның сорулгазы чаңгыс – кандыг-даа арга-хоргаларны ажыглап тургаш парламентиже кирери, В.М. Оюнун адаккы палатаның даргазынга азы республиканың Чазааның Даргазынга соңгууру. Олар республика прокуратуразының сулазын ажыглап турар. Амдыгаа дээр чурттуң Президентизи В.В. Путинниң 2007 чылдың февраль 16-да Россия Федерациязының Саналга палатазының Даргазы С.В. Степашинниң Россияның Саналга палатазының чүгле 2006 чылдың дургузунда илереткени 39,6 млн. рубль бюджет акша-хөреңгилериниң ажыггалынга В.М. Оюнун талазындан каржы хажыдышышкыннарың болгаш соора ажыггалдың дугайында, а ол ышкаш Хоойлужудулга палатазының ажыл-агый эргелелин тургузуп тура, В.М. Оюнун бодунун бүрүн эргелерин ажыр ажыглаанының дугайында кириген бижинге салган резолюциязын күүсетпээн. Республиканың сан-хөө хайгааралының албаннары Хоойлужудулга палатазының 2003-2005

чылдарның дургузунда сан-хөө, ажыл-агый ажыл-чорудулгазын хынаанының түннелинде сан-хөө ажыггалында хоойлужудулганың хөй санныг хажыдышышкыннарын, оон иштинде сан-хөөнү улуг хемчээлге соора ажыглаанын, самчыгдашкынны болгаш акша-хөреңгилерни хоойлу-дүрүмге чөрүштүр үндүр бижип турганын илереткен. В.М. Оюнга болгаш оон бөлүгелеринге соңгукчуларның эрге-ажыктары чугула эвес, а оларга эрге-чагырга ажык-кончаа алырынга, күрүне органын «хууда садыгжыгаш» кылдыр ажыггаарынга херек деп чүүл илези-биле көстүп келген. Амгы үеде олар кеземче истеп-сүрүүшкүнүнден айылызынып турарлар, чүге дизе элээн каш кеземче херектерин оттурган.

Бистер, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бөлүк депутаттары, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Даргазы Б.В. Грызловка, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даргазы С.М. Мироновка, Россия Федерациязының Президент Администрациязының Удуртукчузу С.С. Собянинге дараазында делеглерни киридири.

Бирээде. Субъектиниң дээди албан-дужалдыг кижизинге суд шийтири-биле регионалдыг парламентиң ажыл бойкоттааны дээш тарадыр эргени берип турар федералдыг хоойлуну доп-дораан хүлээп алыр.

Ийде. Россия Федерациязының Саналга палатазының болгаш Тыва Республиканың Сан-хөө яамызының Сан-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанының хыналдаларының түннелдери-биле буруулуг кижилерге хамаарыштыр истелгени дарый доозар даалганы эрге-хоойлу камгалаар органнарга бээр.

Уште. Кыска хуусаада Тыва Республиканың Дээди судунга октябрь соңгулдаларында депутатка кандидаттар – ЧДР-жилер А.А. Адымачиниң, А.Т. Конгарның болгаш В.Б. Ооржактың РАП-тан төлээлер В.Г. Вальковка, А.П. Дамба-Хууракка, В.А. Молинге удур 2006 чылдың ноябрьда-ла кириген билдиришкннериниң сайгарылгазын доозар. Республиканың судтары 2006 чылдың декабрьда-ла РАП-тың төлээлеринден кирген 6 билдиришкнни кончуг шалыпкын сайгарып көргөш, а ЧДР-жилерниң билдиришкннерин амдыгаа дээр сайгарып көрбээни кайгамчык.

Дөртте. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының болгаш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кежигүннерин, оларның амытынынга айыыл чок чорукту хандырып, камгалаар. Хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы М.М. Манын-оолду эттээниң таварылгазы билдингир. Мартта соңгулдаларының түннелдерин үндүрүп турар үеде эттеп-согарының дорт кыжаныышкыннары тургулаан.

Беште. Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының адресинге кирген хоойлужудулга хажыдышышкыннарының дугайында бүгү хомудалдарның сайгарылгазын, оларның сайгарылгазының хуусааларының база шынарының сагылгазын чурттуң Прокуратуразының онза контролонга алыр. Октябрь соңгулдаларының түннелдери-биле 123 хомудал кирген, а марттың соңгулдаларында – ам безин 90 хире болгаш хомудалдарның кирери уламчылавышаан. ЧДР-жи депутаттар бистер-даа, республиканың чону-даа ол билдиришкннерни канчаар сайгарып турарын, кымнар оларны сайгарып турарын база оларның сайгарылгазының түннелдери кандызын билбес.

Силерни, эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс, ак сеткилдиг эвес политиктерниң күткүүшкүнүңге, оларның садып-хээлиэлээшкнниңге болгаш каас-коя аазаашкыннарынга алыспазынче кыйгырдывыс.

Хүндүктел-биле,
Д.Д. Ооржак, Т.Б. Куулар, Р.Д. Деге, Ю.Ш. Салчак, А.Н. Ондар, С.К. Хөлчүкпа, И.П. Самойленко, Р.Н. Хайманова, З.Ш. Ондар, З.Ю. Доржу, Р.С. Монгуш, О.Х. Ондар, А.Ш. Ооржак.

2007 чылдың март 20-де Тыва Республиканың Чазааның хуралынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ

(Төнчүзү. Эгеzi 1-ги арында).

Кыдыг базымнар кылган, улус-чон хөлзеткен ажыы чок. Чон аш чарлаашкынны деткивейн турар деп чүве көстүп тур ышкашыл. Хөй санныг кыйгырыглар турзажок, парламентиниң бажың-балгадының чанынга дүүнүг чөпшээретинмээн митингиге чүгле РАП-тан депутаттар боттары, Хоойлужудулга палатазының Аппарадының ажылдакчылары, оларның дөргүл төрелдери болгаш таныш-көрүштери – 40 хире киж киришкен. Харысалга дүүнүг чөпшээретин 90 чылдарның болушкуннарын катптаар дээн оралдажышышкыны бүтпес. Россия биезги эвес, республика – биезги эвес, хөй националдыг тыва чон ынчангы дүвүрээзиниң чылдарда ышкаш эвес. Чурттуң Конституциязы, республиканың Конституциязы бар, эрге-хоойлу камгалаар органнар бар, ынчак кээрге республикага хоойлу-дүрүм сагылгазы, политиктиг турум чорук болгаш оожургал кадагалаттынар.

ЧДР-жи кандидаттарга база кыдыг хемчеглерден ойталаарын кыйгырып тур мен. Аш чарлаашкынны дооскаш, эрге-хоойлу шөлүнче эглип келир херек. Парламентиниң мурнунда улуг болгаш соңгаарлаттынмас сорулгалар туруп турар. Дүрген-не ажылдап эгелээр херек. Хоойлужудулга палатазының ажылын барык чартык чыл бойкоттап турар РАП-тан депутаттарының талазындан саботаж уламчылаар-даа чүве болза, палатаның ээлчег чок сессиязынга белеткелди эгелээр херек. Республиканың бюджетин доп-дораан сайгарып көөр. Уда-

вас үер халавы эгелеп болур, а бис аңаа белен эвес бис, чүге дизе бюджет бадыйлаштырмаан ужуң холдарывыс бектеттинген. Хөй оолдаашкыны чоруп тур. Часкы хову ажылдары эгелеп тур. Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдер боттанып тур. Ол бүгүге акша-хөреңги эргежок херек.

Чазактың мурнунда нарын сорулгалар туруп турар. Оларга ол күш чедип тур. Бүгү бөдүрүлгө черлери болгаш социал адырның албан черлери өй-тап режимде ажылдап турар, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы ажылдап тур. Оппозицияның оралдажышышкыннары турзажок, политиктиг байдал турум болуп кадагалаттынып арткан. Дарта Москваже инвестиция фондундан акшаландырып турар төлөвилелдерни шилириниң талазы-биле чазак комиссиязының хуралынга киржири-биле чоруурум ол. Ол болза үшкү болгаш төнчү инстанция-дыр, оон үндүрген шийтири төнчү шийтир болур. Шилилгеже кириген төлөвилелдерниң эн улуу бистиң «Кызыл—Курагино» демир-орук тудуунуң төлөвилели болур.

Чазактың кежигүннерин, яамылар болгаш ведомстволарың удуртукчуларын агар айтырыглары болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээниң перспективтиг сорулгаларын шийтирлээриниң талазы-биле ажылды күштелдирерин, амыдырал-чорудулганың бүгү адырларынга турум чорукту хандыраарын диледим. Кичээңгейиңер дээш четтирдим.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыжыңга соңгуттурган депутаттарының ДАҢЗЫЗЫ

Восточный №10 соңгулда округу	Экер-оол Маринович Манчын
Наталья Күске-Караевна	Автомобильный №32 соңгулда округу
Ховалыг	Анатолий Петрович Суменков
Загородный №13 соңгулда округу	Студенческий №34 соңгулда округу
Шолбан Кокович Кара-Сал	Ирина Викторовна Ананьина
Университетский №15 соңгулда округу	Бай-Хаак №35 соңгулда округу
Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей	Виктор Васильевич Вусатый
Ленинский №16 соңгулда округу	Правобережный-1 №43 соңгулда округу
Оксана Монгушовна Танова	Наталья Анатольевна Масленникова
Центральный №17 соңгулда округу	Правобережный-3 №45 соңгулда округу
Алдын-оол Кангаевич Канзай	Александр Иванович Большешапов
Чульдум №19 соңгулда округу	Барыин-Хемчик кожуун
Конгар Борисович Ондар	Шекпээр №60 соңгулда округу
Кочетовский №22 соңгулда округу	Отчугаш Октябрович Күжүгет
Алексей Кошкар-оолович Монгуш	Мөңгүн-Тайга кожуун
Калинин №28 соңгулда округу	Кызыл-Хая №86 соңгулда округу
Марат-оол Идамович Ондар	Самойлов Хилик-оолович Монгуш
Геологический №29 соңгулда округу	Улуг-Хем кожуун
Александр Доткан-оолович Ооржак	Чааты №117 соңгулда округу
Кечил-оол №30 соңгулда округу	Эрес Михайлович Хуурак.

Мөңгүн-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составын немээр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл, 2007 чылдың март 14, №139/783-4

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 чылдың декабрь 22-де №126/700-4 «Мөңгүн-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязын хевирлеп тургузарының дугайында» доктаалы-биле хевирлеп тургустунган Мөңгүн-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатураларның талазы-биле санал-оналдарны сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 11 пунктунун удуртузун болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Мөңгүн-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына 1985 чылда төрүттүнген, ортумак эртемниг, түр ажылдавайн турар, чурттап турар черинден депшиттирген Дмитрий Павлович Донгакты томуйлаар.
2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Владимир Жириновский: «ЧҮГЛЕ ТЫВАГА МИРОНОВТУҢ БАНДИТТЕРИН ДОКТААДЫП ШЫДААН»

Октябрь 8-те болгаш март 11-де соңгулдаларда «Чаңгыс демниг Россиядан» Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутадында кандидаттарының, амгы үеде аш чарлаан – Алина Даржааның, Галина Сюрюннүң, Андрей Поповтуң, Тамара Цыреновананың кадыкшылының байдалын эмчилер хайгаарар турар.

Эмчилерниң бүзүредип турары-биле алырга, ук аш чарлаашкыны чамдык кандидаттарга, ылаңты кадыы кошкак Тамара Цыреновага кончуг айыылдыг.

Аш чарлаашкынның дүн-хүн чокка Интернетте дамчыдып турар. «Күткүүшкүннерниң болгаш

чемелелдерниң тургустунуп келбеси-биле аш чарлаакчыларының өрээлинде камераны тургустувис» деп, журналистерге оларның бирээзи Андрей Попов чугаалаан.

Оон медеглээни-биле алырга, чарлаттыңан аш – хандыр бодаттыңан базым. «Ол дээрде идегел

ышкындырышының илередишкнни эвес, а бистиң үр боданганывыс базым-дыр» деп, ол чугаалаан. Оон чугаазы-биле алырга, аш чарлаакчылары «ашче кирери белен, а оон үнери берге» деп чүүлду медепер билип турарлар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадында кандидаттарының акциязынче кичээңгейни Күрүне Думазында безин угландырган. РЛДП-ниң баштыңы Владимир Жириновский журналистерниң мурнунга «чүгле Тывага Мионовтуң бандиттерин доктаадып шыдаан» деп медеглээн.

Политиктиг кризис

ЧЕЖЕГЕ ДЭЭР БАЖЫ-БИЛЕ КЫЛАШТААРЫЛ?

Эрткен күстен бээр Тываның ады рапчыларның «ачызында» бүгү Россияда чараш эвес кылдыр динмиреп турар апарганы республиканың чурттакчыларынга ыядыктыг, эпчок болуп, харындаа улусту анчыгзындырып эгелзэн. Чоннуң кончуг «камгалакчылары» болуп алган Оюннуң бөлүүн республиканың ады-даа, ооң экономика талазы-биле перспективалары-даа, харылзаа-холбаалары-даа сагыш човатпайн турар. Ажыы-биле чугаалаарга, оларда ыдыктыг болур хире чүү-даа артпаан хевирлиг. Боттарының эрге-ажыктары дээнде, чонун безин арта баскаш, хая көрүнмейн кылаштап чоруй баар янзылыг байдал оларда иле көстүп турар.

Ам аш чарлааны база бир шоу-көргүзүг болбайн аан. Рапчылар-даа, чаңгыс демниглер-даа аш чарлап алганының дугайын улус улуг каткы-биле уткуп дыннаан. Бөдүүн кижилер оон өске чүнү канчаптар бис ам. «Улуг» политиктерниң биске бараалгадып турар оюн-көргүзүглерин кым элдепсинип, кым кыжырып, кым бужурганып көөрдөн өске, оларны хай дептер харыывыс бар эвес. Кончуг хоойлу чогаадыр депутаттар үе-шаанда хоойлу езугаар депутаттарны дедир кыйгыртыр эргени биске берип каан турган болза, мындыг төнмес-батпас «концерт» турбас ийик. Биске соңгударын соңгудуп алгаш, депутат кижилер оон ыңай бажыңга киргенин кылып, чүнү-даа канчап турар болза харыысалга чок болур байдалды ук депутаттар өжегээр тургускан деп догааштыр бодап болур. Ону соңгукчулар, бистер, эргелеривис чирик деп санап бо-

лур-дур бис. Депутаттарны бистер хөөкүйлер чүгле соңгуп каар эргелиг бис, оон ыңай кандыг-даа эргелик чок. Мону кижиниң эргелериниң кызгадашкыны дивейн, оон өскээр чүү деп адаар боор.

Бажы эттенип, калчаарап турар депутаттарны дедир кыйгыртыр эрге чок болганывыста, оларны чүгле орталанып көрүнер деп дилээрден өске чүнү канчаар бис. Күстен тура, кыштадыр бойкот кылып турар РАП-тын депутаттарын солун-сеткүүл дамчыштыр шаавыс төнгүже дилеп, чагып, сургап келген болгай бис. Ынчалза-даа бистиг үнүвүстү олар дыннаваан, тооваан, херексезвэн. Шак ынчалдыр-ла часкы немелде соңгудаларже киргеш, ол-ла шин салбаанын база катап бадыткааннар. Октябрь 8-тиң соңгудаларында кылып турган хоойлужу эвес хөдөлүшкүннери март 11-де улам ханылап, улам калбарган. Чүге дээрже билдингир: март 11-де оларга удук негеп алырының сөөлгү аргазы арткан турган. Эң сөөлгү кордалды холдан салбас дээр рапчылар чүнү-даа канчаптарыңа белен турганнар. Херек кырында ынчалдыр кылганнар-даа.

Соңгудалар соон дарый база ола хүн хоойлу-дүрүм хажыткаанының факт-барымдаларының дугайында 80 ажыг хомудал кирген. Хажыдышкыннарны бөлүктээрже 4 кол угланышкынныг: бир дугаары болгаш эң бөдүүнү — арага-биле соңгукчуларны садып алыры. Хандыр иже берген улус арагага чүнү-даа орнаптарыңа белен. Ынчангаш оларның чамдык кезин, ол санда бомжулар дээр кижилеривис паспорттарын күзүне арагага орнапканнар. «Хөлез-

де» берип каан паспорттар-биле кара туразында боттарыңа бадылаашкыннарны «кылып» ап турганнар. Ийи дугаарында, соңгукчуларның үннерин ийи-бир банка чик өртектиг консерва, шай, колбаса, карамель суп каан пакет хап-биле садып алыры. Үш дугаарында, соңгукчуларны «Газельге» сөөртүп эккээр. Дөрткүзүндө — бир муң азы 500 рубль орнунга чогуур кандидат дээр «галочка» салып каан бюллетеньни урнаже суккаш, комиссияның берген арыг бюллетенин чажырып үндүрүп эккээр.

Бо бүгү дээрже биске билдингир кезек кижилерниң пат ажылгап өөрөнгөн аргалары-дыр. Ол дугайында документалдыг кино безин бар. Бодунуун чедип алыр дээр чүгле садыглажылга аргазы-биле соңгукчуларны көгүдүп ап турарын кижилерниң хостуг соңгугу эргезинче базышкын кылганы кылдыр санаар апаар. Шак мындыг чаңгыс факт дээр безин соңгуданың түннелин күш чок болдуларын хоойлуда көрүп каан. Ындыг болган ажурунда Кызылдың девискээр соңгудалар комиссиязы үш округка болган соңгудаларны күш чок болдулар дугайында шийтирнү хүлээп алган. Мынча хамык хажыдышкыннар турда, ындыг соңгудаларның түннелин бадылаары болдунмаса, ол хоойлуга удур чүүл апаар.

Ындыг турзажок, рапчылар ам база күш дөгээр аргазы-биле аш чарлап чыдып алган. Бойкот, саботаж, аш чарлаары чаңгыс майыктың аргалары. Ол талазы-биле олар ам шуут мергежээр, профессионал деңгелче үнген деп санап болур. Сорулгазын чедип

алырда, кандыг-даа арга эки деп чүве бо ыйнаан. Дуу чүс чылдың дүлгээзинниг, дүвүрелдиг 90 чылдарында аш чарлаашкыны-биле чергелешкен хөлзээшкүннер Тываны элзэн силгигилзэн. Ам бола бүгү чаңнаашкыннар, аш чарлаашкыннары ол үелерни-даа сагындырар. Рапчыларның чанында ол-ла Антуфьева база чыдыпкан сурагылыг. 90 чылдарда ол колскага плакат бижип алгаш, Ленин кудумчузунга маршрут турган.

Тываның чаа төөгүзүндө демократтыг чалгыгларның эзининге эрге-чагырга чедип алыры-биле холбашкан угаан тенишкүннери ышкаш чүүлдерни бис көрүп мага ханган бис, ол бүгү ам-даа уттундурбаан. Амгы үеде база ындыг төөгүнүң бир этпээнде шак-ла ындыг катаптаашкыннарны көрүп тур бис. 90 чылдарның дүймээрлердери Каадыр-оол Бичелдейниң ады-биле тудуш холбашкан турган. Ол-ла бүгүнүң кол организакачызы, хөлзедикчизи улусту ыдалапкаш, боду сугдан кургаг үне бээриниң дугайында чоокта чаа ол үеде аш чарлап турганнарның бирээзи Андрей Кара-Монгуш «Шын» солунга бодунуң «Кым сен, Бичелдей-Багайтыр?» деп чүүлүңге бижээр. Василий Оюнну Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак хөлчок деткип чорда-ла, ол Бичелдейниң көгүлдезинге киргеш, аргажок будалып калган. Бодунуң бажын ажылдатпаска ындыг болурдур, өскелерин күткүшкүнүңге алыскаш, шуут тенип каар. Ам ола эрге-чагырга дээр угааны тенип турар кижилерниң аразында Бичелдейниң көсүлөңнеп турары орта эвес болбайн аан.

Бо улус эрге-чагырга дээр бүгү Тываны чежеге дээр мынчаар силгиер сагыштыг болуп турарларыл? Эрге-чагырганы холунга күш-биле албаан шаанда бе? Күткүшкүн аргазы-биле аш чарлаан рапчылар SMS-дыңнадыглар-биле Кызылдың чонун митингже кыйгырып пат болганнар. Артында-ла чөпшээрел алдынмаан митингже. Хоойлу-дүрүмнү-даа арта базар, кижилерни-даа арта базар улустуң туразының улуг кайгамчык-ла. Ындыг улуг тура-биле кара туразында чаңнаттынып турар кижилерге эрге-хоойлу камгалаар органнар безин дынмайын турарыңа кижилер ытпайн аайын тыппайн баар. Кандыг ындыг «ачы-хавыяалары» дээр оларның аайында болуп турар чүвөл? Мооң ужуру чүдөл?

Рапчыларны депутат эрге-хүлээлгелеринден дүжүрүп каапкы дег каржы хажыдышкыннар кара долу. Ол хиреде чартык чыл иштинде бүдүн Тывага политиктиг кризис тургузуп, Тываның аталдарын баксырадып, ооң чонун бастып, ажил-агыиыңа шаптыктап турар кижилер маадырлар дег чаңнаттынып турары окта болбаан, кандыг-даа норма-чижекке, хоойлу-дүрүмге чүүлдепес чүведир. Бо часкы угаан тенишкүннериниң төнер үези черле келир, чүү-даа чүве төнчүлүг чүве ыйнаан бо. Ынчангаш республиканың турум байдалын чайгылдырып турар кижилерни буруу шаап, оларны хоойлу мурнунга тургузар үе черле келген боор. Чежеге дээр мындыг үен-даян чүвөлери шыдажып келир бис?

Я.Монгуш.

ПОЛИТИКТИГ УТКА-ШЫНАРЛЫГ АШ ЧАРЛААШКЫНЫ

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында).

Октябрь 8-те эрткен соңгудаларның үезинден тура тус черниң судтары Кызыл хоорайның беш соңгудалар округунуң талазы-биле РАП-тан кандидаттарның хомудал билдиришкүннерин божуу-далаш сайгарып көргөн, судтарның шийтирлеринге кассация хомудалдарын Россияның Дээди судунга сайгарылганы чоруткан, ол ЧДР-ниң талалакчыларыңа ажыктыг шийтирнү хүлээп алган. Ынчалзажок судтар оларның РАП-тан удурланчыларының депутат кылдыр соңгуктаныңа чигзинип турар хомудалдарны амдыгаа дээр сайгарбаан. Келдирилгени тыпсыр арга чок болганының ужуң суд хуралдарын доктаамал сонгаарладып турар. А демгилери доктаамал телеэкраннарга көстүп, массалыг хемчеглерге киржип турда, суд органнарының ындыг тайылбырлары, аштап турар ЧДР-жилерниң

үзел-бодалы-биле алырга, хоойлунуң негелделерин тооп көрбейн турар кижилерге илези-биле өмээржилешкени болур.

Октябрь 8-те республикага эрткен соңгудалар РАП-тан кандидаттарның болгаш оларның талалакчыларының соңгукчуларга каржы ыйдышкынының байдалдарыңа эрткенниң чаңгыс эвес удаа демдеглел келген. Соңгудалар хоойлужудулгазының оон-даа улуг массалыг хажыдышкыннарын март 11-ниң соңгудаларында бүрүткээр. Соңгукчуларны ажыы-биле хээлилээр, арагаладыры, эптеп чок кандидаттарның адресинге кыжанышкыннар чер-черлерге неперелди алган. Ындыг чүүл Кызылдың девискээр комиссиязыңа соңгудаларның түннелдерин база катап күш чок болдуларыңа чылдагаан болган. Ынчалзажок хоойлулар хажыдышкыннарының фактыларының талазы-биле прокуратура кандыг-даа хемчеглерни албаан. Эрге-хоойлу

камгалаар органнар Россияның Саналга палатазының илереткени каржы хажыдышкыннар дээр, оларның талазы-биле даалганы чурттуң Президентизи В. Путин берген, Хоойлужудулга палатазының спикери турган Василий Оюнну кеземче херзэнге онаар күзел чок болган.

Күсү болгаш часкы соңгудаларның түннелдери-биле «Чаңгыс демниг Россия» Төлээлекчилер палатазында-даа (80 ажыг хуу) база Хоойлужудулга палатазында-даа (32 депутаттың 17-зи) хөй үнүг, ындыг чүүл Россияның Президентизиниң республиканың удуртукчусунуң албан-дужаалыңа саналдаан кандидатуразын бадылаарының талазы-биле хүлээлгелерни күүседир арганы берип турар.

Аш чарлаан ЧДР-жилерге сөс

А.Н. Попов:

— Бистиң аш чарлап эгелзэн негелдевиштиң кол кезээ өске-

рилзэн. Эрткен чылдың октябрь 8-те болган соңгудалар соонда, тус черниң судтары Кызылдың 5 соңгудалар округтарының талазы-биле негелделиг билдиришкүннерни дүргедеткен хевир-биле сайгарып көргөш, ол судтарның шийтирлеринге хамаарыштыр кассация хомудалдарын Россияның Дээди судунга көрүп каапкан. А ол-ла үеде, депутатка чигзинчиг кылдыр соңгукткан кандидаттар Валков, Дамба-Хуурак болгаш Молинге хамаарыштыр кирген негелделиг хомудалдарны мынчага чедир сайгарып көрбейн, судтарны доктаамал чылдырып келген.

РАП-тын талалакчылары аш чарлаан болуп алгаш, хөйүнүң кичээнгейн хаара тудар бодап турарлар. Ында аш чарлаан улус колдуу пенсионерлер-дир. Оларның алыр пенсиязы безин ап турган шалыңының 75 хуузу. Дээди судтун шийтирлериниң соонда ажылче үнер бис деп хоозун аазаашкын база кылдылар. Март 11-ниң соңгудаларыңа чедир Хоойлужудулга палатазынче 27 депутат соңгуктутурган турган болгаш ажылдаар арга-шинең турган хирезинде, ам бо үеде бюджет хүлээттинмээр. Ажил кылбас депутаттарны тарадыптар хоойлу чогу хомуданчыг-дыр.

Бо хүннерде 29 депутат соңгукткан, ынчангаш депутаттар Чазак Баштыңын томуйлааш, бюджетти хүлээп ап, боттарының кылыр ажурлуг ажылы — хоойлулар-биле ажылдап эгелээр арга бар турда-ла, РАП-тын талазындан депутаттар митингилер, пикеттер эрттирип, республикада турум байдалды божаңадыр сорулгалыг хөдөлип турарлар. Оюн, Бичелдей, Конвиз оларның

ук сорулгазындан чүү-даа үнмес, бүтпес деп билер мен. Чурттакчы чонну тура халыышкынче күткүрү болдунмас, ам болза 90 чылдар үези эвес-тир...

Бистиң талавыстан чугаалап каар чүүлүвүс болза, бир эвес негелделеривис хандыгыңа бээр чүве болза, аш чарлаашкыны соксадыр бис. Бир эвес хандыгтынмайн барза, ону оон-даа делгем байдалга, кожууннарда болгаш хоорайда ЧДР-ниң талалакчыларының киржилгези-биле уламчылаар апаар бис.

А.В. Даржаа:

Бо акцияда киржип турар чылдагаанывыс — республикада тургустунган политиктиг байдалга таарзынмаанывыстың илерээшкени болур. Бюджет, бадылаттынмаан турда, ажылче үнмейн, шоу-көргүзүглер кылып турган херээ чок. Каш-ла санныг бөлүглежишкынниң республиканы мындыг байдалга тудуп алган турарын кыдыындан хайгаараар арга чок-тур бис. Республикада хөй-ле хөй-нитти организациялары, каттыжышкыннар бо чорукка удур хемчег-даа, кыйгырыглар-даа хүлээп албайн турары — тоомча чогуус деп бодаар мен. Хайгааракчы болуп кыдыыңа артайн дээр хөөн бар-дыр. Каш санныг рапчыларның хай-чагырга чок чоруун доктаадыр дээр демисежир апаар бис, чүгле олар бис шынныг бис дээр канчап-даа болбас. Бистиң база кончуг хөй соңгукчуларывыс бар, олар база биске кээп ужуражып, деткип чоруп турлар. Бодум хуумда албан бажыңыңа чыдып алган ажылдап турарларга шаптыктап турар депутатка кандидаттарга удур мен.

Бистиң корр.

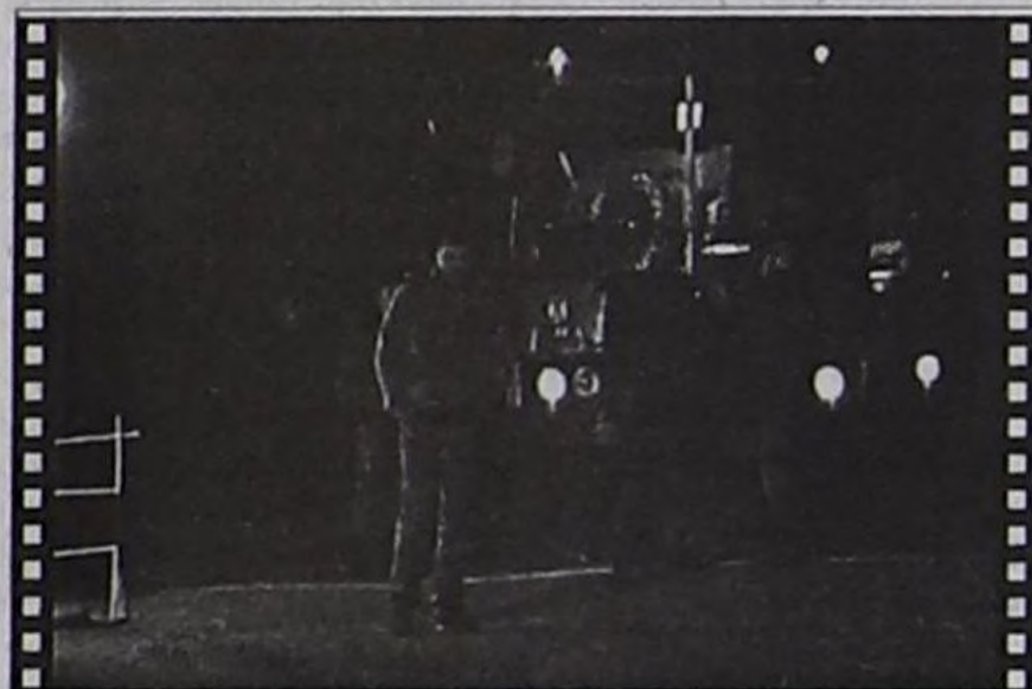
СОҢГУЛДАЛАРНЫ САДЫП АП БОЛУР БЕ?

Шимээн үндүрген кино: дыңзыг чугаалаттынмаан шын

Улуг Хуралга октябрь 8-те соңгулдалар дугайында шынны чүглө ам кээп, чазын, Улуг Хуралга катап соңгулдалар бүдүүзүндө чугаалаар дээни арай элдепсинчиг. Чогум ол кино дугайын февральда-ла чугаалажы берген турган. Тергин кино-дур деп чугаалаары болдунмас, ынчалза-даа республикада ам болуп турар болушкуннар дугайын база келир үедө чүү болуп болурун

бодаарына четчир «чемиш» ында бар.

Хомуданчыг чүве «Тыва. Коргунчуг шилилге» деп фильми телекөрүкчүлөрнү дыка хөйү көрбээн, чүгө дээрге ону шоолуг чарлаваан, тус чер телевидениезиниң программазында чок. Редакция элээн каш кадрларны база кинонуң сөзүглелдеринден чамдык үзүндүлөрнү парлаар деп шийтпирлээн.

«... Тываже «кирер кол эжи» «Шивилинг» постузунга акшалыг машинаны доктааткан таварылга соонда бир тывызыксыг болушкун болган. Соңгулдага чедир бир хонук арткан турда кымның-даа мында, танывазы чүс хире эр кижилер ийи «Икаруска» дүне эртерини орадашканнар. Документилер хынаар дээш милиция оларны доктаадырга, оларның кайызы-даа кандыг сорулгалыг бар чыдарын тайылбырлап шыдаваан. Чурттуң янзы-бүрү регионнарындан он-он эр кижилер Тываның кызыгаарына чаңгыс черге канчап база чүте келгенил? Арынарны чүте чажырып турарларыл? Чуну кылыр деп турганнарыл? Карзынчыг кижилерге болчуп Василий Оюн хөлчөк дүрген тутсуп келген. Бадылашкын бүдүүзүндө корум-чурумнуг эрлер отрядын «амыдыралчылар» чүте Тывага эккелгенил – бо шыңгыы айтырыг. Тыва –

кызыгаар регион, ынчангаш милиция оларны эрттирбес чадавас ийик. Ынчанмыже каяа-даа бо-ла көстүп кээр В.Оюнуң соонда «Шивилингте» республика прокурору Виктор Кизикин боду чедип келген. База-ла, ооң мурунда акша тыраан «Хонда-Одиссей» машина-биле болган таварылгада ышкаш, ОШАЧКИ инспекторлары дужаал алган: шуптузун эрттирпирлер.»

(Бо кадрларда: «Шивилинг» постада октябрь 8 дүнезинде. ТР-ниң прокурору В.Кизикин оларга дузалажып чедип кээрге, «хайгааракчыларлыг» болгаш акшалыг ийи «Икарусту» республикаже эрттирпиркен. Каш шак эрткенде Тывага парламент соңгулдалары эгелээн).

«... МИЧ-лерниң бодалы-биле алырга, тус черниң РАП-ына тодаргай бөлүктерде билдингир Тверьниң сайгарлыкчызы Василий Урбан чаглак-өмээржикчи болур деп шийтпирлеп алган. Ол кижин дугайында билдинер чүүлдер эвээш. Ол банк болгаш наркотиктерге удур хууда фонд ээзи. «Наркотиктерге удур фонду» эезинден өске Тываның конопля хендириңиң магалыг хереглел шынарларының дугайында тергин билдир кижин кайын турар деп. Ол «тувинка» деп адаткан чыдыг чашпан сөөлгү чылдарда Сибирге болгаш Төп Россияга алдаржып непертээн, аажок саттынып турар апарган.

Банкир Василий Урбан.

Василий Урбан. Тверьде чурттал турар деп санаттынар. Капиталының кайыын тывылганы, угу-дөзү билдинмес. Амгы үедө «Тверьниң хоорай банкызының» директорлар чөвүлелиниң даргазы. «Оснабрюк» деп аалчылар бажынында, «Сибконтракт» КБ-де үлүглерлиг. Күш органнарында дөстөрнүң медээзи-биле алырга, Азиядан Европаче наркотик дамчыттынып чоруп турар «наркотиктерниң улуг оруунда» регионнары ол бир янзы онзагайлап көөр кижин чүве-дир. Чогум Тверьге Василий Урбан каш-даа чыл көзүлбээн.

...Чартык миллион доллар дээрге Амыдырал партиязының соңгулда мурунуң кампаниязын төлээринге үндүрген акшаның чүглө бир кезин-дир. Чамдык үнелелдерни барымдаалаарга, ук соңгулдалар Урбанның 3-тен 5 миллион чедир доллар акшазын «алгаш барган». Бичин болгаш бай эвес Тывага ол, шынап-ла, кедергей хөй акша.

Келир үедө болу бээр ачы-дузаны акша-биле солчуп алыры – В.Урбанга дыка ажыктыг акша салышкыны. Эң ылаңгыа бир эвес ол регион эрге-чагыргазының бир кезин апаар болза...»

«... Хоойлужудулга органының ажыл-чорудулгазын «моондактаары», херек кырында ап көөр чүве болза, Василий Оюнуң болгаш ооң деткичизи Василий Урбанның регионну контролга аптар дээш сорулгалының бир чадазы болур. Ону билип алыр дээр болза, биштиң холувуска кирген аудиобижидилгени дыңнаарга-ла четчир. Ол бижидилге декабрь 22-де РАП-тан кордакчыларның бирээзин тинлээн деп суд шийтпирин үндүртүнген соонда Амыдырал партиязының политчөвүлелиниң тус чер салбырының байырлааны банкет үезинде кылдырган.

С.Конвизтиң үнүгө дөмей эзирик үн:

— Бис судту шуут-ла азыгга сыйндырып алгаш, коргудуптувус! Амыдырал партиязының бүрүткелиниң талазы-биле эң-не кол болур шийтпир бо-дур. Олар ам, Россияның Дээди Суду күш чок болдуруп кааптарындан, шынап-ла, коргарлар, оон оларны хул-ыйба кылып кааптар-ла болгай. Ол боду безин бодунуң шийтпиринден кортканы илден турду! (Стол артында каткы).

Оюнуң үнүгө дөмей үн:

— Чок, оолдар, силер Виктор Ивановичини кыжырып турбаар. Угаангы кижин. Мен оон мурундагы прокурорлар-биле ужуражып турган мен, Виктор Иванович олардан дээр-дир.

С.Конвизтиң үнүгө дөмей эзирик үн (прокурор В.Кизикин дугайында):

— ...Оон ол мынча диди: «Бис силерни шыдаар шаавыс-биле өршээп тур бис. Сен Урбандан 150 муң долларны алдың бе? Ол-ла-дыр. Мен силерни дөгерецери тудуп алдым. Ынчалза-даа мен, Василий Майлолович, дыңна-ңардан, эң-не колу бо! – ынчалза-даа мен ол херекти базырыптым, силерге хамаарыштыр кем-херек оттурбадым, ол чүүл дээш... Билдинер бе?! Мен херек кырында алырга, силерниң солунуңарның оңуну-дур мен, а силер мени дугаардан-дугаарже «кымчылап» тур силер!» Мен мынча дидим: «Чаа, Виктор Иванович, силерге улуу-биле четтирдивис!»

Улаштыр олар боттарының талалакчылары-биле дараазындагы хөдөлүшкүннер планын сайгарып чугаалажып турар: парламентиде оларның саны эвээш-даа бол, боттарының улусун удуртур болгаш кол албан-дужаалдарже канчап кирип алырының дугайында. Схемазы бөдүүн: ажылче үнер, сессияны ажыткаш, ооң соонда, кажан «ЧДР»-ден каш депутат хенертен эмчиже кире бээрге, кончуг шалыпкын боттарының кижин санының хойун ажылаштар.

Пленкада бижиттинген үн:

— Думага, мынчанган... Олтуг арганын чорудуу: 15-15 удурланыкчылар ужуражыр, сессияны ажыттынган деп чарлаар. Оон, ынчанмайын канчаар, чапсар чарлаар. Чаңгыс дүне ийи хире кижин эмчиже кире бээр. Чүү-даа бооп болгай, тууйбу-даа кээп дүшкөй, хоорза-даа соп каай-ла... А эртеинде...

В.Ушкаловтуң үнүгө дөмей үн:

— Чок, кымны согарыл? Фамилия езугаар менээ чугаалап берип шыдаар сен бе? (Зал иштинде каткы).

гулдалар соонда Василий Урбан бодунуң хуу самоледунга ужуп чедип келген. Бо кадрларны Кызыл аэропортунга чажып камера-биле тырттырган. Федералдыг тускай албан черлериниң ажылдакчылары тырттырганы илден. Ону Василий Оюн уткаан. Салдыг банкирнүң шугулдааны шыра-

«... Василий бодунуң спонсор деткичизинге та чүнү аазаан кижин, чогум бодунуң аазаашкынын күүседип шыдавайн барган хире. Соң-

йындан илден. РАП-тың регионалдыг салбырының удуртукчузу дораан-на буруузуңган хевирлиг апарган.»

(Кадрда оң талазындан солагай талаже: В.Оюн, В.Урбан, В.Неделин).

«...Кичээнгейлиг көрүңер: «Хонда-Одиссей» автомобиль, күрүне дугаары 909, 19-ку регион. Чогум-на аңаа Амыдырал партиясының соңгулда кампаниязынга акшаны сөөртүп чораан.

РАП-тың акшаландырышкын механизми душ болуп ажыттыңан: ОШАЧКИ инспектору Тываже кирер черге хакас дугаарлыг каразынчыг машинаны доктаадыпканда. А ол шуут долдур акша-биле тырыттыңан болган. Ниити түңү 12 миллион ажыг рубль болган. Дүрүг акшалар, кандыг-ла-бир ногаа аймаа дег, багажники болгаш

микроавтобустуң шалазын шуут-ла долдур болган. Акшаны Амыдырал партиясында ажылдап турар ийи политтехнолог ап чораан. Инспекторнуң кайыын мынча хөй акшаны алдыңар, кымныыл ол дээн айтырыңа олар харыылаарындан ойталааннар. Үр болбаанда Кызылдан эрге-хоойлу камгалаар органнардан телефон дамчыштыр медээ келген соонда, акшалыг машинаны салыпканнар. Кым долгаанын, Оюнну болгаш оң деткичилерин кым «көжегелеп» турарының дугайында бис оон чугаалап бээр бис».

(Кадрда: ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазынче депутатка кандидат В.С. Неделин, Кызыл аэропорту, 2006 чылдың октябрь ортан үези).

Виктор Кизикин, мында болза ТР-ниң прокурору – Конвизтиң «бодунуң кижизи». Ол база-ла ону чөпшээрел чок тырттырарыңа хөңнү чок. Бо чылдың эгезинде ону «пенсияже үдепкен». Тывага октябрь соңгулдаларының соонда прокурор турган кижиниң «хүндүлүг дыштанылгазы» кончуг чаагай болгаш ноюрзап эртер дээрзинге чигзиниг турбас.

«...Хову-Аксынга бадылаашкын хүнүнүң төңчүзүндө «асфальт аары» эгелзэн. Ук соңгулдаларга В. Оюннуң тиилээнинде кандыг-даа элдептиг чүве чок. Дараазында хүнде, кажан РАП-тың соңгукчуларының «бажы аарып» турда, ТР-ниң ТСК-зы бадылаашкыннарны санап турган. Бадылаашкынның түңнелдери шуут-ла кайгамчыктыг болган...»

«Тувинская правда» солундан очулдуруп салган.

Хирлиг соңгулдалар

ЧОННУ МӨӨҢҮ-БИЛЕ, ҮҮРМЕКТЕП, «СУГГАРЫП» ТУРГАШ САДЫП АЛЫР БОДААННАР

Парламентиниң Хоойлужудулга палатазынга чаңгыс мандаттыг 4 соңгулда округтарыңа катап соңгулдалар «хирлиг» технологиялар ажыглаар талазы-биле Тывага туруп көрбээн рекордтуг болган.

Ырыктаашта бюллетень. Бадылаан дээш 1000 рубль

Бир-ле багай чүве үнер эвеспе деп улус чугаалажып турган, а херек кырында чүден дора болган. Март 11-де бадылаашкын соонда, ийи хонгалакта, соңгулда комиссияларын, милицияны, прокуратураны хомудалдар, билдиришкынер хөмө алы берген, ында соңгулдалар бүдүзүндө база бадылаашкын хүнүндө болган ужур-дүрүм чок аажылалдар дугайын бижзэн. Март 15-те ыңдыг хомудалдар саны 90 ажа берген, ам-даа кирип турар – комиссиялар кежигүннеринден, кандидаттарның бүзүрөттүрген кижилеринден, кандидаттарның боттарындан, анаа соңгукчулардан. Бир эвес билдиришкын бүрүзүндө бети дээрже хоойлу хажыткан үш-дөрт таварылга айытканын санаарга, ол бадылаашкын төөгүдө болгулаан халаптыг болушкуннар-биле чаржалажыр хире-дир.

Билдиришкынерде садар, хээлиээр чоруктары эң-не хөйү-биле айыткан. Соңгулда мурнунуң суртаалының үезинде 4 хире «кара хээли» ажыглаттынып турган бооп турар. Биргизи, эң бөдүүнү — водкабиле хээлиээр. «Бомжулар» дээр чаглак чоктар, бажы-биле арагаже дүлнү берген алкогольтер азы, тодарады чугаалаар болза, оларның аразында паспорттуг кижилер «дузакка» белең киргеннер. Хээли бээри мында чаржынчыг бөдүүн. Чаңгыс шил «технар»-биле ол кижиниң паспортун «хөлөзилеп» алып, оон чагыкчы-кандидаттың деткимче бөлүүнүң бир кижизи «турасоруун хостуг илередип» бадылап каар. Чамдык таварылгаларда кем-херек үүлгедикчилеринге бо-ла дузалажы бээр «ус кижилер» өске чурукту паспортка шевергин хырбалап бээр. Соңгулдалар соонда ыңдыг паспорттар намның сейвинге дараазында кампанияга чедир шыгжаттынып чыдар. Эштер бомжуларга бүзүрээр болза, оларның дыка хөйү октябрь 8-тиң соңгулдаларының бүдүзүндө шак ынчаар документ чок арткан.

Ийги арганы амыдыралы чединмес улуска таарыштырган. Ийи банка килька азы шпрот, бир борбак шай, чик өртектиг колбаса, «Дуңканың өөрүшкүзү» - хаптааш үлөп турган чүвөлөр кол нуруузунда ыңдыг болган. Ийи, үш чүс рубль хире өртектиг, чамдызының хуусаазы эрте берген чөм аймаа. Пенсионерлер, хөй урулуг иелер ыңдыг «сыыркышта чемишти» болганчок

пактаптар болган. Ол дээрже кайгамчык дүлгүүр база болуп-тур, ону туткан «суртаалчыга» эжик ажык. Өлүрүкчү, суд приставы эвес-тир мен деп үе чарып бүзүредип, чангып турбас. Даштын Март 8-ке уткуштур халас белектер үлөп тур дээрже база чоумчалыг.

Негелдези бедик улуска, ылаңгыя аныктарга хамаарыштыр арганы харам чок болгаш болбаазын деп болур. Соңгулда хүнүндө милиция медээзинде «соңгукчуларны бадылаашкын участогунга чедирип турган» дээнинде кем-херек үүлгедип чок, чүү деп ынчаш 10-15 хамаатыны «Газельге» чедирген, 10-даа катап эккеп турган-дыр? Чок ыңдыг бөдүүн эвес, ол хоойлу хажытканы-дыр, ол дээрже соңгукчуларны хээли-лээни-дир. Хөй каът бажың кодаанында бок ширбип турар кижилер дугуржулга кылыр, ол кайы-бир кандидат дээш бадылаашкын бээринге белең кижилерни чыыр, оозу дээш хөлөзинин алып. А демгилер база-ла «суртаалдааш», элзэн каш бадылаашкынны немей «эккээр».

Саттынып, хээлиенип бадылаар арга мынчаар боттаныр чүве-дир. Демги кымыл депутат-чагыкчының деткички бөлүүнүң бригадири херекти организастаар, ол кижилерни автобуска участокка эккелгеш, бир-ле соңгукчузунга долдуруп белеткеп каан бюллетеньни тутсуп бээр. Демгизи ону чажырып алгаш, бадылаашкын залыңга бүрүткөдип алып, оон соңгулда комиссиязының кежигүнүндөн арыг бюллетеньни ап алгаш, кабинкага кире бергеш, демги ырыктаашындан долдуруп каан бюллетеньни уштуп алып, оон орнунга арыг бюллетеньни чажыра суп аар. Ол-ла – баш удур долдурган бюллетеньни урна-хааржакче кири кааптар, демги машинага дедир баргаш, арыг бюллетеньни халас муң рубльге орнай шаап алып. Оон соонда ол «илби-шидини» дараазында Иргит, Монгуш, Салчак, Иванов, Петров... кылырлар. Бригадирниң акшазы бар-ла болза, ол шууду чоруп-ла турар.

Адак соонда. Тус черниң чаа чогаадылганы – чээли кылдыр бадылаашкыннар садып алыры, соңгукчуң чырык, чылыг, суг дээн ышкаш коммунал төлевирлер талазы-биле өрелерин үндүр бижиттирер бис деп аазаашкын. Шак ол илден-не мегеге соңгукчулар бүзүрөпкени мырыңай элдеп, ылаңгыя хууда сектор дээр черлерде – чижээ, Шанхай деп адап турар барактар кварталында чурттап чоруур кижилер. Ол-ла «Тываэнергога» сөөлгү катап кажан акша

төлээнин утупканнар ында эңме-тикчок. Оларның өрелери эрткен чүс чылдан бээр чыгдынып чыдар, б ораныг саннар апарган. «Бышкак үрүп» кезип чоруп турган мегечи магадыкчылар аразында демги-ле ол «Тываэнерго» ажылдакчылары бар болганы болза-даа кайгамчык. Саттың суртаалчыларын олар эдертип алган, деткип чоруп турган боор-дур. Мынчап кээрде, акша чедишпес, ынчангаш тарифтерни өстүрер, оон башка хоржок-тур деп энергетиктерниң ылаңгаары база-ла меге чүве болуп турар ышкыжыл. Мындыг янзылыг сая-сая өрелерни өршээп турар чер чүве болза, хоорайжыларның төлөп турар кезиниң ачызында олар чаг иштинде бүүрек дег тамчыктыг чурттап турбааннар ирги. Төлевир тарифтерин үрдүндүр өстүрүп албааннар болза, акшаны кайын-на ынчаар чашканнаарлар деп.

«Базаар» дээш кым харыылаарыл?

Март 11-де соңгулдалар амаа-ла-бир базаар апарган-дыр, ол дээш кым харыылаарыл? Ооң баштайгы харыызы бар – Кызылдың девискээр соңгулда комиссиязы чаңгыс мандаттыг 4 округтуң 3-үңгө соңгулдалар күш чок болган деп шийтпир үндүрген, Россияның Амыдырал партиязындан деткиртирген Сат, Балчий-оол, Сафрин тилзэн бис деп турганнар болгай, чогуу-на оларның округтарыңа улуг садылаашкын – базаар болуп турган-дыр. Ында соңгукчуларга акша үлөп, оларны садып ап, медээредир арагаладып турган деп хөй санныг херечилер чугаалап, бижип турар. Бадылаашкын садып ап турган кижилерни туткан дугайында шагдаа протоколдары бар. Соңгукчуларны сөөртүп эккеп турган «Газельдерниң» дугаарларын бижип каан, ынчангаш ук машиналарның езулуг элдерин тодарадыры берге эвес, а олар демги-ле кандидаттар азы оларның чок төрөлдери болур болза ында кижилер кайгаар чүве чок (олар чүгле садыг ажылы кылып турар эвес, дыка хөйү маршрут таксилерлиг болгай).

Ындыг турбуже соңгулда мурнунуң хирлиг аргаларын сайгарары алызынга чедер, буруулуг кижилер кеземчеге онаажыр дээрзи чигзинчиг. Чүге ыңдыг бүзүрел чогул дээрже хоойлу-дүрүм камгалаар болгаш оон бедик, билдиги өске-даа органнарның ээлеп алган туржунда. Амга чедир олар боттарын канчаар-даа көргүспзэн, оларның боттарының албан езуугаар дорт хүлээлгелеринге ыңдыг хамаарылгалыг болуп турарының чиктиин хөй-ле чугаалап келген, чугаалап-даа турар. Артында-ла эрткен күстүң соңгулдаларының чөгөнчиг

дуржулгазы бар турда-ла. Ол-ла округтарга, ол-ла кандидаттарның идекпей-биле, шак-ла мындыг чүүлдер болуп турган... Ындыг-даа бол, республикада соңгулдалар чорудулгазын шыңгы, кадыг контролга алып деп Путинниң дорт айтышкыны бар турбуже, прокуратура, ИХЯ, АФА кыдыындан хайгааракчылар апарган. Соңгулда хоойлужудулгазын хажыткан фактыларны истзэн чаңгыс-даа херек бар бе? Суд сандайыңга чаңгыс-даа хажыдыкчы олурган бе? Чок. Оон эрткеш, ук органнар мартта соңгулдаларга база бодунуң кылыр уjurлуг ажылын буураткан, а олар чүү болуп болурун, кым ону кылырын тергин эки билип турганнар болгай. Баш удур хемчеглер деп чугаалаптар хире чүү-даа кылдырмаан, а олар соңгукчуларны массалы-биле садып алып чорукту, ыңдыг болганда, каш округка соңгулдаларны база катап үзерин болдурбайн барып болур турган ийик. Ону кылыры бөдүүн турган – бадылаашкын эгелзэриниң бүдүзүндө, «садып алышкын» кампаниязы эгелзэ бээрже, политика садыкчыларының ийи-бирин ол-ла черинге туткаш, өскелерге өөредиглиг кылдыр шидер турган. Россияның хөй-хөй хоорайларыңа эрткен соңгулдалар үезинде чогуу-на ынчаар – хажыдышкыннарны баш удур болдурбас улуг ажылды милиция чоруткан. Хамааты хеп кедип алган шагдаалар саттыңан соңгукчулар болуп алгаш ажалдаан болгаш он-он политика сутенерларын туткулап алган. Бужар политиктерге удур аажок хөй ыңызыдыгларны чыгган, оларны барымдаалааш судтар кандыг-даа чайгылыш чокка ыңдыгларны «соңгулда шөлүндө» ыраткан боор-дур.

Хоойлу хажыдыкчыларын бүдүү камгалап, «өпейлээш», чүңү чедип алдывыс? Күскү соңгулдаларга ышкыш, бо удаада база соңгулдалар талазы-биле хоойлу-дүрүм сагып турарын, оларның арыг болурун база-ла соңгулда комиссиязы холга алып уjurга таварышкан. Ынчалза-даа милицияны азы прокуратураны солуп, соңгулдаларга «кара» аргалар ажыглаан, соңгукчулар бадылаашкыннарны садып ап турган буруулуг кижилерни сойгалап, кезедип шыдавас болгай. Шын харын, хоойлу камгалакчылары бо удаада мартта соңгулдалар үезинде коргунчуг чүве болбаан деп шырай көргүзөр шаа чок: хир-чам эмин эрттир хөй, хомудалдар, херечилер эмгежок. Оларның маңаа киржип ажылдаары, адак соонда кээп, езулуг чөптүг чорукту тургузарыңга, каш борбак кижиниң эрин эрткен улуургаашкынының уржундан республиканың кире бергени муңгаш булундан ону үндүреринге дузалаар чадавас.

Д.ХУУРАК.

Март 23 – Бүгү-делегейниң метеорология хүнү

Республиканың долгандыр турар хүрээлелдиң гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле төвүңүң начальниги А.П. Ляпин (ортузунда) коллективтиң хоочун ажылдакчылары-биле.

**Анатолий ЛЯПИН:
"Берип турар медээлеривистиң шынары экижээн"**

Эртем-техниканың сайзырап келгени-биле холбаштыр, долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле айтырыгже улуг кичээнгейни бүгү делегейниң эртемденнери салып турар апарган. Сөөлгү чылдарда долгандыр турар хүрээлелдиң хирленип турары-биле чүгле кижилерниң кадыкшылынга эвес, дириг бойдука улуг салдарны чедирип турар апарган.

ажылдап турар. Ооң-биле чергелештир долгандыр турар хүрээлелдиң хирленишкенин контролдаар лаборатория, төп радио станциязы, эргелеп-башкарылганың болгаш хандырылганың аппараты бар.

Республика девискээринде 12 метеостанция бар. Тодаргайлап чугаалаарга, Мугур-Аксында, Тээлиде, Чадаанада, Шагаан-Арыгда, Хову-Аксында, Туранда, Кызыл хоорайда, Сосновкада, Сарыг-Септе, Тоора-Хемде, Эрзинде болгаш Тожунуң Ивилик хемде. Суг хемчээриниң 20 постулары, агаар хирленишкенин хайгаараар 3 стационар постулар доктаамал ажылдап турар.

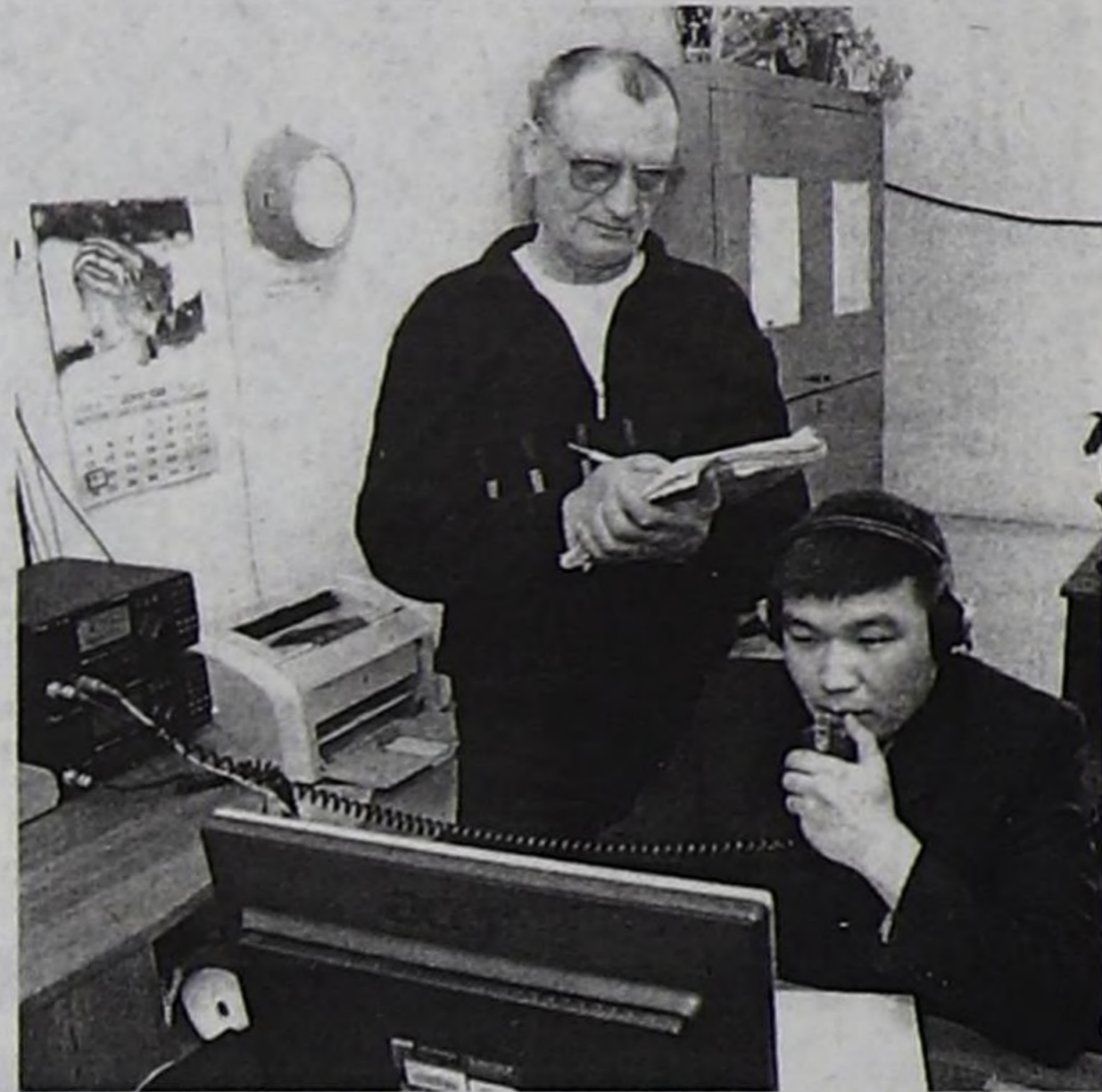
Бо хүннерде бистиң төп гидрологтуг болушкуннарның доктаамал хайгааралын чорудуп турар: сугнуң температуразын болгаш деннелин, сугнуң химиктиг составын, чер адааның сугларын бол-

тилер талазы-биле хайгааралды чорудуп турар. Бо чылын ол лаборатория тургустунганындан бээр 30 чыл болур.

1940 чылдарның ортузундан бээр гидрологтуг метеостанцияларның составына гидрометбюроно организастап тургускан, ам ол улус ажил-агыйын хандыра килдис бооп ажылдап турар. Бо килдисти бистиң хоочун ажылдакчывыс Антонина Викторовна Вендерлых билдиги удуруп келген. Олар гидрометеорологтуг информацияны чыыр болгаш тарадыры-биле ажылдап турар,

бан чери чаа дериг-херекселдерни алганы-биле болгаш бедик мергежилдиг специалистерниң ажылдап турары-биле агаар медээзин бээриниң шынары экижээн.

Бо албан чериниң ажылдакчыларының ажылы бир онзагай байдалдыг дээрзин база эскердим. Агаарның кандыг-даа берге байдалы турда хайгаарал ажылын дүнхүн чок, изигде-даа, соокта-даа чорудуп, албан-хүлээлгезин доктаамал күүседип чоруп турар. Мен оларның ажылдаар черинге чеде бергеш, март 19-та үндүрген

Төп радиостанцияда радист-гидрологтар А.А. Монгуш болгаш Г.Н. Крайников.

килдистиң агаар байдалын шинчилээр специалистери республиканың болгаш Кызыл хоорайның агаарының кыска хуусаалыг прогнозу тургузар, килдис улус ажил-агыйының организацияларын медээлер-биле хандыраарын боттандырып чорудары-биле гидрометеорологтуг агаар бюллетенин хүн бүрүде үндүрүп турар.

Чамдык кижилер, ооң иштинде көдээ ажил-агыйының удуртукчулары-даа бо чайын агаар кандыг болуру деп бистен айтырып турар. Бо чайын агаар-бойдус чогууна кандыг болурун баш удур чугаалап шыдавас бис деп шынын чугаалаар мен. Хар азы чаъс болурун үш хонук бурунгаар дамчыдып турар бис. Сөөлгү чылдар

гидрометеорологтуг бюллетенин көрүп ордум. Дүн-хүннүң ортумак температуразындан эгелээш, хаттың, агаарның, хар-чаъстың байдалындан, харның эрип турарына чедир медээни берип каан.

База бир солун мындыг чүүлду эскердим. Кызыл хоорайның талазы-биле агаар медээзин берип тургаш, 1944 чылдан 2007 чылга чедир кол медээлерни деңнештир көргүзүп турар болду. Чижээлээрге, март 19-та дүн-хүннүң ортумак температуразы -12,7 градус болган. Бо хүнде эң-не чылыг температура 2001 чылда болган, Ө3,1 градус, эң соок температура 1946 чылда демдеглеттинген -31,8 градус турган. Агаар медээзиниң талазы-биле тускай эртемнигилерниң чугаалап турары-биле алырга, бо час чылыг болур болгаш эрте дүжер деп турар. Тайгада харның улуг болуп турары-биле үр халавы болуп болур деп база чугааладылар.

Ниитизи-биле республиканың долгандыр турар хүрээлелдиң гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле төпте 142 кижиге ажылдап турар, оларның 80 хуузу инженер-техниктиг ажылдакчылар болуп турар.

Бодунуң мергежилдинге бердинген, ак сеткилдиг ажылдап чоруур ажылдакчыларга: радист-гидрологтар Айдыс Александрович Монгушту, Григорий Николаевич Крайниковту, инженер-метеоролог Алла Юрьевна Ольховскаяны болгаш метеорологтуг шинчилел килдизиниң начальниги Лилия Дажы-Намчаловна Монгушту хамаарыштырып болур дээрзин Анатолий Петровичиң онзаал демдегледди. Ооң-биле чергелештир коллективте 20 ажыг чыл доктаамал ажылдап чоруур күш-ажылдың хоочуннарынга, А.В. Вендерлых, Т.А. Губина, В.А. Болдырева, В.В. Черкашин, Н.В. Репин, Н.П. Башкирцев, С.У. Байдос, К.Ондар, В.Ш. Салчак болгаш өскелер-даа хамааржыр. Оларның боттарының ак сеткилдиг, тура-соруктуг ажылы-биле республиканың улус ажил-агыйының хөгжүлденинге төлөптиг үлүг-хуузу кирип чоруурлар.

Сергей ХЕРТЕК.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

Метеорологтуг шинчилелдер килдизиниң начальниги Л.Д.Н. Монгуш ажыл цезинде.

Долгандыр турар хүрээлелди шинчилээрине метеорологтарның кирип турар үлүг-хуузу дыка улуг. Оларның баш бурунгаар берип турар шинчилелдери, медээлери улус ажил-агыйына канчаар-даа аажок улуг дузаны чедирип турар.

Тыва Республиканың бөгүнде ажылдап турар долгандыр турар хүрээлелдиң гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле төвүнүң эртен үезинче хая көрнүк көөр болзувуса дыка солун. Бир дугаарында, ол 1926 чылдың апрельде Тываның девискээринге Енисейниң суунуң деннелин хемчээр шинчилелден эгелээш. 1914 чылда Кызыл хоорай үндөзип тургустунган болгаш он чыл эртенде, хоорай чоорту хөгжүп, чуртталга бажыңнары болгаш албан организацияларның немежи келгени-биле, үерге баш удур алыр хемчеглерни боттандырып эгелей бергени ол.

1943 чылдың октябрьда гидрометеорология станциязы ажиттыңан. Ооң бир дугаар начальнигинге Россиядан чалаттырып келген специалист Уткин ажылдап турган. Кажан Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составына эки тура-биле каттыжып кирген соонда, гидрологтуг постулар болгаш

метеостанцияларның четкизи калбарып, улуг хөгжүлдени алган.

1947 чылда Тывага черни бүргээн агаар картаның ангы-ангы хемчээлдерге болушкуннарын хайгаарап чорудар аэрология бөлүү тургустунган. Ооң хайгааралын эге чылдарда бөдүүн шаржудукчуларны салып үндүрүп тургаш хайгаарап турган болза, ам бо хүннерде специалистер сайзыраңгай дериг-херекселдер-биле ажылдап турар. Ынчал кээрге, республиканың долгандыр турар хүрээлелдиң гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле төвү бо чылын тургустунганындан бээр 70 чыл болган юбилейин демдеглээр.

Республиканың долгандыр турар хүрээлелдиң гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле төвүн 1984 чылдан бээр хоочун метеоролог-инженер Анатолий Петрович Ляпин удуртуп турар. Ол бо албан чериниң ажылын кысказы-биле мынчаар чугаалады:

— Долгандыр турар хүрээлелдиң гидрометеорология болгаш мониторинг талазы-биле бистиң төпте гидрология, метеорология хайгааралының, улус ажил-агыйын хандырып турар болгаш аэрологтуг хайгаарал килдистери

Күш-ажылдың хоочуну, инженер-метеоролог А.Ю. Ольховская.

гаш сугнуң чарыгдалының хемчээлин доктаамал хынап турар.

Бөлүк метеорологтар агаарның шупту каадында болушкуннарны, хүннүң радиациязын, бойдустан долгандыр турар хүрээлениң радиоактивтиг хирленишкенин, харның кылынын болгаш чыдарының байдалы дээш, өске-даа болушкуннарны хайгаарап турар.

1977 чылда агаарның хирленишкенин контролдаар лаборатория ажиттыңан. Бо хүннерде 3 турум постуларда 10 градиен-

да агаар медээзиниң чаа дериг-херекселдерин тургусканы-биле бистиң берип турар медээлери-висте улуг частырылгар болбайн турар. Республиканың кожуннарында тургустунган агаар станцияларындан медээлер бистиң төп радиостанцияга келир. Аңаа келген информацияны бистиң специалистер ажылдап кылыр.

Анатолий Петровичиниң чугаазы-биле алырга, сөөлгү чылдарда республиканың гидрометеорологтуг албанының ат-алдары калбарып кел чыдар. Чүге дээрге, ал-

Билдиглерниң истелгези

БИИ-ХЕМНИҢ ӨӨККЕ ИЙИ БИЧИИ УГБАШКЫНЫ КЫМ ӨЛҮРГЕНИЛ?

«Өлүрүшкүн», «өлүм-чидимниг таварылга» дээн чижектег сөстөрнү амгы амыдыралга бо-ла дыңнаар апарганывыс дыка-ла харааданчыг болгаш чиртим. Эрткен чүс чылдың 40-50 чылдарында республикага кайы-бир девискээрге өлүрүшкүн болганы дээрге-ле, бүгү республикага туруп көрбээн ЧП азы бүгү чоннуң килеңин хайындырар ындыг болушкун кылдыр хүлээп көрдүр турган, а ам — иштики херектер органнарының неделя санында бээр сан-медээлерин бакылай бээрге-ле ол кожуунда, бо кожуунда ынчамынча өлүрүшкүн болган деп дыңнаткан болур. А ам борта бижиривис кем-херек үлгедишкени каржы-дерзизин-биле, кем чок ийи чаштың амытынынга ханныг холдуг өлүрүшкүнүң четкени-биле, кижини бүрүзүнүң чаштар

Бии-Хем кожуунуң прокуратуразына эрткен чылдың октябрь 2-де 10 шак 40 минутта турда Өөк суурдан ырак эвесте хем иштинден ийи бичии чаштарның өлүг мөчүлери ужулдунган деп медээ келген. 5 харлыг Даяна Байкара думазы 3 харлыг Артем-биле кады ийи хонук бурунгаар үнгеш, бажынынга келбээни база билдинген. Бичии кыс уругну күштеп-күчүлээн, иелдирзин сугга дүжүрүп өлүргени дээш прокуратура РФ-тиң КК-зиниң 105 чүүлүнүн 2 кезээниң «к» пунктузу-биле — ийи болгаш оон-даа хөй кижини «... өске кем-херек үлгедишкенин чажыраар азы ону кылырын чигедир сорулга-биле, а ол ышкыш күштеп-күчүлээшкени азы сексуалдыг янзылыг холгаарлаашкын-биле холбашкан» өлүрүшкүнү — кеземче херээн оттурган.

2006 чылдың октябрь 4-те ола Өөк суурнуң чурттакчызы, оон мурнунда шииттирип чораан кижини, чурттакчыларның ону хем эринге көргөн бис деп өчүүн езугаар, каразааш, тудуп хоругдаан. Туттурган 39 харлыг эр кижини, РФ-тиң Конституциязының 51 чүүлүнүн берген эргезин езугаар, өчүк бээринден ойталаан.

2006 чылдың октябрь 20-де Тыва Республиканың прокуратура оралакчызы Бадма Бадмаевтин доктаалы-биле кеземче херээн республика прокуратуразының истелге эргелелини онза айыылдыг херектер талазы-биле килдизинге истелгени уламчылап чорудары-биле дамчыткан. Истелге-оперативтиг бөлүктү онза айыылдыг херектер талазы-биле байысаакчы Геннадий Кюрю баштаан. Ол бөлүккө ТР-ниң прокуратуразының истелге килдизиниң онза айыылдыг херектер талазы-биле байысаакчызы Валентина Дадаштай, Бии-Хем кожуунуң прокуратуразының улуг байысаакчызы Игорь Шаршуков, кожуун прокуратуразының байысаакчызы Александр Губанов, милицияның участок төлээлери, истекчилери, кожуунуң иштики херектер килдизиниң өске-даа оперативтиг ажилдакчылары кирген.

Шүүгү ажилдакчыларында мындыг дүрүм бар: буруу чок черге чаңгыс-даа кижини шииттирениң орнунга, хосталгаже буруулуг он кижини салып үндүрүпкени дээр. Геннадий Кюрю оон мурнунда истелге чорудуп турганнарның кеземче херээнниң талазы-биле чыгдырган материалдарын сайгарып тура, ында бот-боттарынга дүүшпес болгаш таарымча чок чүүлдерниң барын эскерип каан, оларның шында-ла ындыг бооп турарын соонда эрттирген шенелделер бадыткаан. Кеземче херээнниң истелгезин чорудуп тура, ол каразыттырган кижиниң буруу чогуунуң бадыткалдарын тыпкан. 2006 чылдың ноябрь 29-та байысаакчы, хоругдалга чыткан кижиге буруузуң билингеш, ону хостап үндүрген. Истелгениң частыры эттинген, ынчалзажок кем-херек үлгедикчизи чон аразында хостуг чоруп турар болгаш ол ам-даа херек үлгедип каап болур.

Кем-херек үлгедишкенин илередир талазы-биле соксаал чок кызымак ажил уламчылаан. Байысаакчылар ук кем-херек үлгедишкенинге хамаарылгалыг бооп болур 300 ажыг херечилерни байысаакчы болгаш актыг болурунун барымдаларын илереткен, үш санныг генотипоскоптуг болгаш беш суд-биологтук экспертизаларны чарлаан болгаш эрттирген. Оперативтиг ажилдакчылар Бии-Хем кожуунуң Өөк, Сөөш, Ленинка, Шивилиг суурларында база Туран хоорайда чурттап турар эмнелгениң психиатриктиг даңызында киригинген болгаш оон мурнунда шииттирип чораан 500 кижиниң ук кем-херек үлгедишкенинге хамаарылгалыг бооп болурун хынап эрттирген.

Эрттирген истелге-оперативтиг хемчеглерниң түннелинде кем-херек үлгедикчизин хунде Өөккө Алексей Д-ниң чоруп турганы илереттинген. Ону шажын-чүдүлгө секталарының бирээзи ол суурга ниитилежилгениң мал-маганын кадартыры-биле Кызылдан эккелген турган, ынчалзажок «күш-ажыл сагылга-чурумун үрээни» дээш, ажыы-биле алырга, доктаа-

мал арага ижип турганы дээш, сектадан база кадарчы ажылындан үндүрген. Байысаакчылар суурнуң «аалчызының» эрткен амыдыралын база сонургап көргөн. Ол 1971 чылда Бай-Тайгага бодунуң даайынга хол чедип, балды-биле аар кемдээшкенин чедирген, ол дээш ийи чылда хосталгазын казыттырып, шенелдеге шииттирген. 1972 чылда ол база бир төрели кижини эттеп каан, оозу дээш 4 чылда шыңгыраткан чурумнуг херек эрттирер ужурга таварышкан. Оортан ону ийи чыл болганда «улус ажыл-агыйының тудугларынга ажилдаары-биле» Ак-Довуракка хостап салган. Тудугдан ол дезипкен. Туттурган соонда — база катап судаткан. Бо таварылгада ону шыңгы чурумнуг колонияга 4 чылда хосталгазын казып шииткен, оортан ол 1978 чылдың март 8-те хосталган. Ол-ла чылын ол эзирти арагаллап алгаш, 7 харлыг чээни уругну күштеп каан. Оон түннели — Алексей Д. 15 чылда шииттирген, оортан хосталгаже 1993 чылдың июль 20-де үнүп келген. Оортан бээр ол бажы-балгат чок, өг-бүлө чок, ажыл чок чер кезип, тоянчылап, чурталга бажынарның подвалдарына, чылыг дамчыдылганының база канализация кудуктарына хонуп, «чурттап» келген. Эрткен чылдың апрельде таныыры бир херээн «ону сектага чедирип келген, аңаа ону арыглап-аштап, ашкырып-чемгерип, хепкергеш, суурже мал кадарар кылдыр чоруткан. Алексей ындыг-даа ажыл кылып чаңчыкпаан, ону пат боорда беш ай дургузунда тудуп келгенер.

Тейлээр бажындан сывыртадыпкан соонда ол бир төрели кижиниң малын кадарып эгелээн. Демгизи оон арага-хымыс ижериче улуг каяа кичээнгей салыр боор. Ол халаптыг хунде база арага шелген. Кижилер холундан садар спиртни үш шилди дөрт кижини четтирген.

Байысаакчыга оон өчээни: — Ишкен арагадан эзирээним хөлчөк, ынчалзажок чүү болуп турганын, бодунуң чүнү кылга-

нынмы билер мен. 15 шак үезинде, шакты оон тодаргай айты албас мен, оон мурнунда кады арага ижип турганым таныырым херээн-кеч чорупкан мен... Баштай хем эри тавараан кижини кылаштаар кокла-биле чорааш, ыяш манзаларлыг, чудуктарлыг көвүрүглөп кешкеш, суурнуң кудумчуларына келген мен. Адын билбесим ийи кудумчунуң белдиринге танывазым уруглар ойнап турган. Оларның чоогунда кым-даа чок. Улуг уругнуң хары 5 хире, оон бичии оолдун хары үш хире, оол ойнаар автомашина туткан. Уруг аргып каан бөрт кеткен, өөктерлиг кыска көк өңүң курткалыг, дүктен кылган хүрүң колготкалыг, кара майыктааштыг...

Оон улаштыр кижини дүрзүлүг каржы араатан уругну канчап күштеп-күчүлээр деп шииттирлеп алганын, ону кырган-ача деп адап турган чаштарны хем эриинче кады селгүстээринче эдерткенин, шырыштар аразына баргаш, уругну ужур база бергенин, уруг ыглай бээрге, аксын адыжы-биле дуй тутканын, чанынга турган оол угбазы дээш коргуп, ыглаарга, ону черден көдүргөш, хемче кирип шывадапканын, өттүр көстүп чыдар кылагар сугга оон канчаар бадыт эгелээнин шуптузун бирден бирээ чокка өчээ. Оон соонда өлбөзөк сек бичии уругну күштеп-күчүлээр база сүжге кирип октапкан. Оон ол өчүүн кижини чиртимнеп, куйга адып номчуур дээрден өске, чүү турар боор.

Бужар дерзини херектиң үлгедикчизи хемни сүзүп кешкеш, суурже бастырыпкан. Ол база катап тейлээр бажын чанынга чедип келген, ажылаттынмай турган сарай иштинге чүвүрүнүң хончуларын сы тудуп, кургаттынып алгаш, аңаа хонган. Эртенинде Кызылче чорупкан, аңаа келгеш, канализация кудуктарына хонуп чоруп турган. Уругларны өлүрүп каанының дугайында кымга-даа ыыттаваан.

...Истелге болгаш милиция ажилдакчылары бүгү бар аргаларны ажыглап ажилдааннар. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының

суд-медицина экспертизаның бюрозунуң эксперт-биологу В.П. Васкина бодунуң дыжын хараманмай, эң кыска үе иштинде бүгү экспертизаларны кылган. Истелге-улуг дузаны Бии-Хем кожуунуң төп эмнелгезиниң эмчилери, кожуун чагыргазының удуртукчузу В.Н. Гончаров, Өөк суурнуң чагыргазының ажилдакчылары болгаш бүгү чурттакчылары чедирген...

Бо чылдың февраль 21-де Кызыл хоорайның суду Алексей Д-ни хоругдалга тударының хуусаазын узаткан. Истелге уламчылап турар. Кеземче херээн судка көөр кылдыр чедир кылыр, суд буруулугу канчаар шидерин шииттирилээр. Буруудаттырып турар Алексей Д. РФ-тиң КК-зиниң 105 чүүлүнүн 2 кезээниң «в», «д», «к» пункттарынын езугаар — буруудаттырып турар кижиге хамаарыштыр кандыг-даа кем чок кижини онзагай дерзизин-биле өлүргени болгаш оон күштеп-күчүлээшкени-биле, сексуал янзылыг күчүлээшкени-биле холбашканы (РФ-тиң КК-зинин чүгле чаңгыс бо чүүлү-биле буруудаттырган кижини 8-тен 20 чыл чедир хосталгазын казып азы өлүрүп шиидер, чок болза хосталгазын бүгү назынында казыыр); РФ-тиң КК-зиниң 105 чүүлүнүн 2 кезээниң «к» пунктузу-биле — өске кем-херекти чажыраар сорулгалыг өлүрүшкүн; 131 чүүлүнүн 3 кезээниң «в» пунктузу-биле — 14 хар четпээни илдеу кижини күштеп-күчүлээни азы сексуалдыг янзылыг күчүлээшкенин кылганы дээш суд мурнунга харылаар апаар. Судтун шиитпирин шыңгы болур дээрзинге чигзиниг чок. Кем чок чаштарны өлүргени дээш безин килеңин көргүзөр. Бир эвес дээрде Бурган шын-на бар чүве болза, буруулугу Бурган база шиидер. Эх, кижилер, кижилер! Бисти кандыг угаанныг кижилер дээр боор. Мындыг дерзини аажылаашкынныг амытангы кым «бодалдыг кижини» деп адап каан чүвөл? Өске дириг амытаннар, аңнар мындыг чүвени кайыын бодап алырларыл олар!

Василий КРИВДИК.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИГЕ УДУР «АҢНААШКЫН»

ТР-ниң Бии-Хем кожуун судунуң төтчеглекчи Александр Дорофеевти Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 258 чүүлүнүн 1 кезээниң «а» пунктузу-биле (улуг когаралга чедирген чөлшээрел чок аңнаашкын) база 318 чүүлүнүн бирги кезээ-биле (эрге-чагырганың төлээлекчизинге хамаарыштыр күчүлээшкенин кыжаны) кемниг херектерни үлгеткенинге буруулуг деп шииткели күштүг бооп кирген.

«Ростелеком» ААН-ниң электромеханиги Александр Дорофеев чаңчыккан айы-биле дыкала аң эди чиксей берип-тир эвеспе. Боо-моңгу бар-дыр, машина холда-дыр, чырыдар фара-карак база четчир, эдертип алыр эш-өөр кай баар боор. Ырак дээр эвес, мыя-ла тайгаларда аң хөөкүй улууда, бичизин-даа бар болгаш четчир чүве-дир ийин. Дүннүң караңгысында, аңнаары хоруглуг үеде «эът чиксээнер» тайгага чедип, фаралары-биле чырыдып, аңнай-ла бериптирлер. А. Дорофеевке болгаш оон эът чиксээн өөрлеринге аң аайлашкан-даа, а чырыдып аңнаары дээрге, аң узуткаарының эң каржы хевирлериниң бирээзи деп чүвени олар каяа билбес бооруп аан, ол кадында аңнаары хоруглуг үеде чөлшээрел чок аңнааны дээш, кеземчеге онаажып болур деп чүвени олар каяа билбестер деп. Аң дилээн фара чырыын Тыва Республи-

каның аңныыр хайгааралының оператив-девискээр килдизиниң рейд эрттирип чораан специалистери Виктор Бондаренко биле Владимир Попов олар ырактан-на эскерип кааннар. Удаваанда боолар база дагжагылаан. Аңныыр даамалдары төтчеглекчилериниң чанар оруун доза турупкан. Эртенингиң 9 шак чедип турда, арга иштинден «УАЗ-31514» маркалыг (күрүне дугаары чок) машина бо халдып үнүп келген. Машинаның артыкы чүк сугар черинден хан дамдылавышаан болган. Эрге-чагырганың тускай форма хевин кеткен төлээлекчилери боттарының шыңзылгаларын көргүскеш, кара туразы-биле аажылап, аңнал чораан «эът чиксээнерге» бооларын болгаш чөлшээрел чокка өлүрген аңнаарының эддин дужаарын дилээнер. Попов хавырган карабин боону бодунуң албан машиназының иштинче кирип каапкыш, кем-херек үлгедикчизиниң

протоколун тургузуп эгелээн. Ол кадында Бондаренко чеди шоодайда чораан эъттерни төктүргөш, олар бир эликтин база бир булан-ның эъттери бооп турарын тодарыдып турган. Аңныыр даамалдарының артында боо мажызының даажы дыңналган.

Хая көрнүп кээрлерге, төтчеглекчи А. Дорофеев «Лось 7-1» карабинин оларже арнып алган, салаазы мажыны базарына белеп туруп тур. Боолап каар мен деп кыжанып, хавырган эътти эгидерин негээн. Демгилери ол негелдени күсседир ужурга таварышкан. Эътти шуптузун шоодайлаш, машиназынга чүдүрүпкенин. Кожуун төвүнче углапканнар.

Туранга келгеш, эрге-чагырганың төлээлекчилери милицияга билдиртип чедер бергенер. Төтчеглекчилерниң машиназы ээзиниң бажынының чанында бут салыр резиннеринге чедир чүдүрүп каапкан турган. Эът чок. Милиция ажилдакчылары чеди шоодай эътти «Ростелеком» ААН-ге хамааржыр «УАЗ-3303» маркалыг автомашинаның иштинден тып алган. Иштики херектер килдизинче бар чыда, Дорофеев эъттиг шоодайларны дүжүр октагылаптарын милиция ажилдакчыларындан дилеп шаг болган,

олар оон айынга кирбээн. Шаг-даалар эът чүдүргөн машиназын ИХК-ның дежурный кезээниң чанынга тургузуп кааш, дүштей бергенер. Дүштей кем соонда шоодайлар машина иштинден база катап чиде берген. Дилей бээрге, шоодайлар ИХК-ның бажынының септигиниң (чуунду оңгарының) иштинче октаптырган болган. Шоодайларда эът ажылаттынар арга чок апарганы-биле чүгле бок төгер черге чедиртинген.

Бии-Хем кожуунуң прокуратуразының улуг байысаакчызы Игорь Шаршуков төтчеглекчиниң буруузуң бадыткаары-биле шыңгы ажилдаар ужурга таварышкан. Чижээ, арга-эзим иштинден «Лось 7-1»-ниң холаларын тып эккээри дээрге, сиген сараадының иштинден ине тып алыры-биле дөмей берге. Байысаакчы ону шыдапкан. Ол үш холаны болгаш элик боолап каан черден оон артынчыларын, булан-ның кезин база ижин-шөйүндүлөрүн тыпкан, херекке айткан. Төтчеглекчи бодунуң буруузуң суд хуралына шуут билинмээн. Бии-Хем кожуунуң прокуратуразының дузалакчызы Ольга Демагина күрүне буруудадышкынын деткээн. Суд

төтчеглекчиниң буруузуң истелге бүрүнү-биле бадыткаан, херечилерниң өчүктери кем-херек истелгезиниң чорудуунуң негелделеринге дүүштүр алдынган, бот-боттарының аразында карышпайн турар, ук херек талазы-биле боттук барымдаларга база чөрүшпейн турар деп түннелди үндүрген. Суд РФ-тиң КК-зиниң 318 чүүлүнүн 1 кезээниң талазы-биле Александр Дорофеевти үш чыл шенелде хуусаалыг дөрт чылда эргезин кааан шенелдеге шииткен. РФ-тиң КК-зиниң 258 чүүлүнүн 1 кезээниң «а» пунктузу-биле 50 муң рубльге торгаан. Оон-биле чергелештир суд Ветеринар болгаш фитосанитарлыг хайгааралдыг Федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң Дорофеевтен чөлшээрел чок аңнаашкын-биле дириг амытан аймаанга чедирген когаралы дээш 60 муң рубльди тыртар талазы-биле хамааты негелдезин хандырган. Кем-херек үлгедишкениниң чөлшээрел болган араалыг «Лось 7-1» боону узуткаан.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

РОССИЯ БОЛГАШ МООЛ ТУСКАЙ АЛБАНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕРИНИҢ АЖЫЛЧЫН УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң удуртулгасы Моолдун Кол разведка эргелелиниң төлээлери-биле болгаш Тыва-биле кызыгаарлажып турар Баян-Ульгий, Убса-Нур, Завхан, Хубсугул аймактарда ооң девискээр органнарының ажилдакчылары-биле Кызыл хоорайга ажилчын ужура-жылга-чөвүлел хуралды бо чылдың марттың ийиги он хонуунда эрттирген.

Айыткан хемчегни 1992 чылдан бээр күштүг болуп турар ийи чурттуң аразында тускай албан-нарың аразында кады ажилда-жылга дугайында дугуржулгага дүүштүр организастан. Ажилчын

ужуражылга үезинде кызыгаар-ның айыыл чок чоруун ханды-рары, бүгү делегей терроризминге болгаш организастан тран-национал кем-херек үлгедиш-кининге удур демиселди күштел-

дирери-биле холбашкан айтырыг-лар талазы-биле кады ажилда-жылганың организациязын бол-гаш ажыктыын бедидериниң айтырыгларын чугаалашкан.

Чөвүлел хуралдың түннелинде ийи тала кады ажилдажылганы чорудар чамдык документилерге атты салган.

Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелели-ниң хөй-ниити-биле харылзаа тудар бөлүү.

Бижикчиниң дүвүрээзиниң медээзи

АВТОМАШИНА ОЗАЛ-ОНДАА ЧҮГЕ ШИМЭЭН ЧОК БОЛГАНЫ ОЛ?

2007 чылдың март 1-де 18 шак үезинде Өвүр кожунунун Хандагайты суурнуң чанынга ийи чиик «ВАЗ» машиналар үскүлешкениниң түннелинде элээр чораан, кандыг-даа буруу чок Солчур суур чурттуг өг-бүлениң аныяк ээлери илээн амы-тынындан чарылган.

Оларның үш ажи-төлү өскүс арткан. Озал-ондакка тава-рышканнарны чуурлангана машина-ның иштинден дүрген уштур, дуза чедирер дээштиг хемчеглерни албааны хомуданчыг болган. Бир эвес дүрген дээштиг хемчеглерни КАИ ажилдакчылары болгаш өскелер-даа алган чүве болза, озал-ондакка таварышканнарның амы-тынын камгалап ап болур арга турганын аңаа турган хамаа-тылар чугаалаар болдулар.

Бо өлүм-чидимниг автомаши-на озал-ондаанга кол буруулуг кижжи ээрик автомашина башка-рып чораан Комбуй-оол Алик дээрзи болган деп чон санап турар

болду. Ол хүн Алик ээрик мар-гылдаага киржир оолдар сөөртүп чоруп тургаш, бо озал-ондакты кылган. Ооң кады чораан эжи оол база амы-тынындан чарылган, ынчангаш оон ада-иезинге ууттун-мас качыгдалды чедирген. Алик боду база улуг кемдээшкенин алган, эмчиде чыдар. Хандагайты суурнуң чурттакчыларының чу-гаази-биле алырга, Алик дээрзи элээн чурум чок кижжи болуп турар, тус черниң эрге-хоойлу болгаш эрге-чагырга органнары ооң корум-чурумун эдер дээштиг хемчег албаанындан мындыг аар үлгедигни кылганы ол болуп турар.

Март 1-де Өвүрге болган хөй кижжи амы-тынындан чарылган автомашина озал-ондааның дугайында Тыва Республиканың ОШАЧКИ-зиниң албан езузу-биле медээзин республика солуннары-га парлавааны, радиога, телеви-денеге дамчытпааны бистерни кайгадып турар. Чүге ындыг бол-ганы азы ооң дугайында КАИ ор-ганынга, Чазакка Өвүрнүң иштики херектер килдизи, ында КАИ ажилдакчылары дыңнатпааны ол бе, чылдагааны чүде болганы? Бир эвес ол дугайында дыңнаткан чүве болза, оода бо озал-ондакка кым буруулуг болганын тодара-дыр, дыңнадыр ужурулуг турган болгай. Бо автомашина озал-он-дааның дугайында хөйге чарлап дыңнадырын, кым буруулуг бол-ганын тодарадырын дилеп тур бис.

Сарыг-оол САҢЧЫ.

Кызыл хоорай.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының дежурный кезээниң 2007 чылдың март 12-ден 18-ке чедир медээзин езугаар алырга, республикага 98 кем-херек үлгедишкенин бүрүткеттинген, ооң 60-нын изини-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 5 өлүрүүшкүн, кижиниң

кадыына өжегээр аар кемдээшкни чедирген 14 үлгедиг болган, ооң уржуундан ийи кижжи амы-тынындан чарылган, 1 үптээшкни, 3 күштээшкни, 11 дээрбедекчи чорук, 31 оорлаашкын болган. Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес кадагалап болгаш ап чораан 14 факт-барымдааны илереткен. Орук-транспорттуң үш озал-ондаа болган, орта ийи кижжи амы-тынындан чарылган.

Кызыл хоорай. Март 16-да республиканың Хергелекчилер эвилелиниң склад бажыңына 1959 чылда төрүттүнген мойнунче бижектеткен эр кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңун 105 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган. Истелгени Кызыл хоорайның прокуратуразы болгаш иштики херектер эргелели чорудуп турар.

Улуг-Хем кожунун. Март 18-те Кызыл—Тээли аразының автооруунун 125 километринге Торгалыг хемниң көвүрүүнүн адаанга хөрээнге хөй удаа бижектеткен бажы чок эр кижиниң өлүг мөчүзү ты-вылган. Ол 1966 чылда төрүттүнген чер кезип чораан, ажыл чок хамааты Т. болган. Кем-херек үлгедиш-кининге каразыттырган Иштики-Хем суур чурттуг үш эр кижжи туттурган. Олар өчүүн бере берген. Хынал-даны Улуг-Хем кожунунун прокуратуразы чорудуп турар.

Таңды кожунун. Март 16-да дүште таныттынмас кижжи бичии оолдун сотулуг «Сименс» телефонун былаап алгаш чоруй барган. Чедирген когаралы 5250 рубль болган. Каразыттырган кижини тудуп алган. Хыналданы Таңды кожунунун иштики херектер килди-зи чорудуп турар.

Улуг-Хем кожунун. Март 18-те таныттынмас кижжи Шагаан-Арыг хоорайның Найырал кудумчузунда турар столоваяның кассазындан чажыды-биле 2450 рубль түннүг акшаны оорлай берген. Акшаны оорлаан кижжи туттурган, ол ажилдавайн турар 1988 чылда

төрүттүнген аныяк кижжи болган. Хыналданы Улуг-Хем кожунунун иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес кадагалап болгаш ап чорааны

Кызыл кожунун. Март 12-де «Элегес» орук-хыналда постузунга «ВАЗ» автомашинаны хынап көөрге, орта чораан пассажирден 9,108 грамм наркотиктиг бүдүмел—гашишти тыпкан. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңун 228 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган. Кызыл кожунунун иштики херектер килдизи истелгени чорудуп турар.

Каа-Хем кожунун. Март 15-те «хыналда садып алышкын» операциязын чорудуп тургаш, Кундустуг суурнуң чурттакчызындан 3 полиэтилен шоодай ишти наркотиктиг бүдүмелди садып алган. Ол 7590,219 грамм деңзилиг марихуан, 10,217 грамм деңзилиг гашиш болган, өртээ 2500 рубль. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңун 228.1 чүүлүнүн 3 кезээ-биле кеземче херээн оттурган. Истелгени Каа-Хем кожунунун иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Кызыл хоорай. Март 17-де хүндүс Кочетов кудум-чузунда бажыңының чанынга хамааты Б. шагдаа ажил-дакчылары көрүп кааш, 6,380 грамм деңзилиг нарко-тиктиг бүдүмел—кургаткан марихуанны черже октап-кан. РФ-тиң Кеземче хоойлузуңун 220 чүүлүнүн 1 ке-зээ-биле кеземче херээн оттурган. Истелгени Кызыл хоорайның иштики херектер эргелели чорудуп турар.

ТР-ниң ИХЯ-зының парламга албаны.

Юбилейиңер-биле

Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга сумузунун почтазын үжөн чыл ажыр эргелекчилеп ажилдап-чурттап чоруур эрес-кежээ, амыдырал дээш быжыг тура-соруктуг бистиң ававыс Мария Борашовна СОЛУН-ООЛГА март 21-де төрүттүнген хүнү — юбилейин таварыштыр буян-кежикти, кадык-шылды, узун назын назылаарын күзедивис.

Шупту уругларындан база уруунуң уруу Янчай-Долгардан.

Спорт • Спорт • Спорт

Профессионал кикбокска Европа чемпиону

Март 17-де Красноярск хоорайга кикбоксингиге маргыл-даа эрткен.

Ол-ла үеде аңаа профессио-нал кикбоксингиге Европа чемпиону ат дээш өзөк ужура-жылга болган. Ол ужуражылгага бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Европаның болгаш Россияның ийи дакпыр чемпиону Батый Хертек профессионал кикбок-сингиге Европа чемпиону атка кордакчы кылдыр киришкен. Ооң удурланыкчызы профес-сионал кикбоксингиге Европа чемпиону, француз Кэссагли Ка-тер болган. Ынчалза-даа олар-ның аразында чидиг демисел болбаан. Батый удурланыкчы-

зындан эки белеткелдин ба-дыткап, бирги раундуда чүгле 52 секунда иштинде арыг тиелле-гени чедип алган. К. Катер Батый-ның каш шанчының түннелинде, бир ээгизи сынганындан демиселди уламчылаар арга чок апарган. Шак ынчалдыр тыва профессионал кикбоксер баш-тайгы Европа чемпиону атты француз удурланыкчызындан «былаап» алган.

Ол-ла маргылдаа үезинде база бир тыва кикбоксер Чингис Салчак хакас профессионал кикбоксер Андрей Саможи-ковту тиелээш, моон соңгаар профессионал кикбокска кир-жир эргени чаалап алган.

Аныяктар аразында тергиидээн чемпион

Кызылдың №5 ортумак школазының өөреникчизи, ча адарына аныяктар аразында Европа чемпиону Сономаа Куулар Турцияның Измир хоорайга март 12-17 хүннерин-де эрткен делегейниң бирги чери дээш маргылдаага чем-пионнаан.

Делегейниң он-он чуртта-рындан шыырак аныяк ча адык-

чылары хууда болгаш команда аайы-биле бирги чер дээш киришкен бо маргылдаага тыва элээди кыс Сономааның согун-нары кымдан-даа артык кара часпас болган.

Сономаа Кууларны делегей чемпиону атка чедир тренери Раиса Сергеевна Тутатчикова белеткээн.

Делегей кубогу дээш хүрежип кирипкен

Бөгүн Красноярск хоорай-да хостуг хүрешке Делегей кубогу дээш маргылдаа эге-лээн.

Делегейниң он ажыг чуртта-рынын эң шыырак дээн коман-далары боттарының аразында чидиг демиселди чорудар. Хостуг хүрешке делегейде эң шы-рак чурттарын бирээзи Рос-сияның эр кижилер аразында чыынды командазы Делегей кубогун 15 чыл иштинде чаалап ап чадап кааны — өске чурттар-дан кайы хире шыырак коман-далар кээп киржирин херечилеп турар.

Россияның херээжен мөге

кыстарының командазы база Делегей кубогу дээш хүрежи-р. 48 кг-ге Лариса Ооржак чурттуң болгаш команданың адын камгалаар. Ооң удурланыкчы-лары Япониядан, Кыдаттан, АКШ-тан, Германиядан болгаш Белоруссиядан мөге кыстар болур. Оларның барык дегере-зи арга-дуржулганы улуг, ат-ал-дарлыг спортчулар.

Делегей Кубогу дээш мар-гылдааның оргкомитедин Крас-ноярск крайның губернатору А. Хлопонин удуртуп турары дээр-ге-ле, бо маргылдааже чурт кайы хире улуг кичээнге салып турары көскү.

Сумога ТР-ниң чемпионнары илерээн

Сумо хүрешке республика чемпионады болгаш бирги чери дээш маргылдаа март 17-де Кызылда «Херел» спорт-залга болуп эрткен. Бо мар-гылдаага ниитизи-биле 130 хире элээди болгаш улуг эр, херээжен мөгелер киришкен.

Уруглар болгаш херээжен-нерден боттарының килдеринге Биче-кыс Даржаа, Кристина Сат, Азиана Данзы-Белек, Чечена Ондар, Сайзана Куулар, Чойган Монгуш, а оолдар болгаш улуг

эр суможулар аразында Салим Шалык, Белек Ондар, Сонам Соян, Начын Монгуш, Хая Ту-лүш, Алаш Монгуш чемпион-наан. Маргылдааның тулган чемпиону Ай-Демир Монгуш болган.

Сумо хүрешке республи-каның бо чылгыс чемпионнары апрель 20-де Москва хоорайга эртер Россия чемпионадынга киржир эргени чаалап алган.

Бистиң корр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9470. Чагыг 36.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЬЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.